

HUIS
VAN
HILDE

Archeologiecentrum
Noord-Holland

Noord-Hollandse
Archeologische
Publicaties-2

Slot Purmerstein te Purmerend

Archeologisch en historisch onderzoek naar de statusrijke
woning van Willem Eggert (15^e eeuw)

G.P. Alders (red.)

J.T.M. Besseling / E. Jacobs / H. van Haaster / K. Hänninen

Provincie
Noord-Holland

Slot Purmerstein te Purmerend

Archeologisch en
historisch onderzoek naar
de statusrijke woning van
Willem Eggert (15^e eeuw)

G.P. Alders (red.)

J.T.M. Besseling

E. Jacobs

H. van Haaster

K. Hänninen

**Deze verslaglegging is uitgevoerd in opdracht
van de gemeente Purmerend**

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, kunnen zij contact opnemen met de uitgever.

Inhoudsopgave

Administratieve gegevens van het onderzoeksgebied	6
Samenvatting	7
1. Inleiding	11
1.1 Algemeen	11
1.2 Aanleiding en verloop van het archeologisch onderzoek	11
1.3 Doel van het onderzoek en onderzoeksvragen	12
1.4 Opzet van het rapport	12
1.5 Dankbetuiging	13
2. Methoden	16
2.1 Archeologisch onderzoek in 1975	16
2.2 Archeologisch onderzoek in 1998/1999	16
2.3 Paleo-ecologisch onderzoek (H. van Haaster/K. Hänninen)	17
2.3.1 Zaden	18
2.3.2 Pollen	18
2.3.3 Hout	18
2.4 Historisch onderzoek	18
2.4.1 Literatuurstudie en archiefonderzoek	18
2.4.2 Iconografische bronnen	18
3. Resultaten	20
3.1 Fysische en historische geografie	20
3.2 Archeologisch onderzoek	20
3.2.1 Sporen	21
3.2.2 Gebouwwresten en gracht van het middeleeuwse kasteel	21
3.2.3 Gebouwwresten van de zuidoostvleugel uit begin 18 ^e eeuw	27
3.2.4 Profielbeschrijving	27
3.2.5 Relevante sporen en vondsten in de omgeving	27
3.3 Vondsten	33
3.3.1 Vondsten aan de binnenzijde van de beschoeiing	33
3.3.2 Vondsten uit de beerput bij de noordoosttoren	33
3.4 Paleo-ecologisch onderzoek (H. van Haaster/K. Hänninen)	34
3.4.1 Zaden uit het beermonster	34
3.4.2 Pollen uit het beermonster	36
3.4.3 Faunaresten uit het beermonster	36
3.4.4 Hout van de beerput	36
3.4.5 Hout van de funderingen	36
3.4.6 Hout van de beschoeiingen	37
3.4.7 Discussie over de resultaten van het paleo-ecologisch onderzoek	37
3.5 Een bouwkundige beschrijving van Purmerstein in de 17 ^e eeuw	37
3.6 Iconografische gegevens: een rondgang door het kasteel (G.P. Alders)	38
3.6.1 Inleiding	38
3.6.2 Beschrijving per gebouwdeel	40
3.7 De vroegste ruimtelijke ontwikkeling van Purmerend als scheepvaartnederzetting	43

[>> vervolg inhoudsopgave](#)

>> vervolg inhoudsopgave

4. Synthese	44
4.1 Morfologie en (bouw)historische ontwikkeling van slot Purmerstein	44
4.2 Purmerstein als middel tot statusverhoging van Willem Eggert	45
4.3 De ruimtelijke positionering van Purmerstein in het landschap (G.P. Alders)	48
5. Conclusie	50
5.1 Beantwoording van de archeologische onderzoeksvragen	50
5.2 Mogelijkheden voor verder archeologisch onderzoek	51
Literatuur	52
Bijlage 1:	
Historisch onderzoek:	
Slot Purmerstein in bestuurlijke en maatschappelijke context, 1410-1741 (1795) (J.T.M. Besseling)	54
A. De periode van Willem Eggert en wat daaraan vooraf ging	54
B. De middeleeuwse periode na Willem Eggert	65
C. Purmerstein als bestuurscentrum na 1582	70
Literatuur	80
Bronnen	83
Bijlage 2:	
Vondsteninventarisatie (exclusief houtanalyse)	84
Bijlage 3:	
Resultaten van het zadenonderzoek aan monster 2-57 uit de 15 ^e eeuwse beerput (H. van Haaster/K. Hänninen)	88
Bijlage 4:	
Resultaten van het pollenonderzoek (H. van Haaster/K. Hänninen)	90
Bijlage 5:	
Resultaten van het houtonderzoek (H. van Haaster/K. Hänninen)	91
Bijlage 6:	
Lenen van de leenkamer van slot Purmerstein	93

Administratieve gegevens van het onderzoeksgebied

Provincie	-----	Noord-Holland
Gemeente	-----	Purmerend
Plaats	-----	Purmerend
Toponiem	-----	Slotplein
Kaartblad	-----	19G
Centrumcoördinaten 1 ^e fase	-----	ca.124962/502660
Centrumcoördinaten 2 ^e fase	-----	ca.124986/522682
Bevoegde overheid 1 ^e fase	-----	Rijk
Bevoegde overheid 2 ^e fase	-----	Provincie Noord-Holland
ARCHIS waarnemingsnr.	-----	17784
Datum veldwerk 1 ^e fase	-----	eerste helft januari 1975
Datum veldwerk 2 ^e fase	-----	25-11-1998 tot 16-12-1998 en op 06-01-1999
Periode	-----	LME/ NT
Beheer documentatie	-----	Provinciaal Depot voor Bodemvondsten Noord-Holland

Samenvatting

Zowel in 1975 als in 1998 vonden er in de binnenstad van Purmerend werkzaamheden plaats op de plek waar in de middeleeuwen slot Purmerstein had gestaan. Tijdens deze onderzoeken is vastgesteld dat zich in de ondergrond van deze locatie inderdaad nog funderingsresten bevonden van Purmerstein. Dit slot was vanaf 1410 gebouwd in opdracht van de schatrijke Amsterdamse bankier Willem Eggert, die tevens tesorier van Holland en plaatsvervanger van de graaf was. Het was een groot vierkant kasteel, met vierkante torens op de hoeken en een grote donjon (hoofdtoren) naast de toegangspoort. Na een roerige periode, waarbij slot Purmerstein een rol speelde als machtscentrum, werd dit door het stadsbestuur gehate symbool in 1741 gesloopt.

Bij het archeologisch noodonderzoek in 1975 zijn de funderingen van de donjon en de poort vrij gelegd, evenals een aangrenzende tussenbouw en de zuidoostelijke hoektoren. De funderingen bleken te zijn voorzien van grote spaarbogen.

In 1998 zijn delen van de oostelijke zijgevel en de vrijwel complete noordoostelijke hoektoren blootgelegd. Opvallend was dat tijdens de bouw van dit gedeelte van het kasteel waarschijnlijk is afgeweken van de oorspronkelijke bouwwijze. In plaats van alleen een constructie met poeren en steunbogen is men ertoe overgegaan ook de ruimte onder de spaarbogen dicht te zetten. De reden hiervoor was waarschijnlijk dat de ondergrond niet de vereiste stabiliteit bezat om een zwaar uitgevoerd bouwwerk te dragen. Dit blijkt ondermeer doordat verschillende elementen van de constructie ten opzichte van elkaar sterk waren verzakt, of zelfs omhoog gekomen.

Bij de sloop van het kasteel was het opgaande muurwerk tot op grote diepte verwijderd. Wat rest zijn alleen de onderzijden van de afzonderlijke funderingselementen. Tevens werd vastgesteld dat bij de bouw van het kasteel eerst de slotgracht was uitgegraven. De daarbij vrijkomende grond werd gebruikt voor het ophogen van het kasteelterrein. De slotgracht kon slechts beperkt onderzocht worden. Alleen een deel van de oostelijke beschoeiing aan de Gedempte Singelgracht is in kaart gebracht. De slotgracht zelf viel buiten het areaal dat beschikbaar was voor onderzoek.

Onderzoek van de beerput van de noordoostelijke hoektoren leverde belangwekkende gegevens op, met name over het menu van vermoedelijk het personeel in de 15^e eeuw. Er werden resten van onder meer fruit, kruiden, vis en mosselen gevonden.

Afb. 2 Het Slotplein te Purmerend met de opgemetselde funderingen. (Google-maps)

1. Inleiding

1.1 Algemeen

In de binnenstad van Purmerend bevindt zich ter plaatse van het slotplein en de aangrenzende bebouwing de plek waar in 1410 het kasteel van Willem Eggert gebouwd werd: Slot Purmerstein. Na de sloop in 1741 verdween deze plek onder de stedelijke bebouwing.¹ Dat in de bodem nog belangrijke resten van het kasteel bewaard bleven, bleek bij archeologisch onderzoek in 1975. Ter plaatse werd ter herinnering een stukje fundering opgemetseld tot boven het maaiveld. Een tweede onderzoek werd nodig in 1998 en hiervan verschenen interne rapporten van zowel het archeologisch veldonderzoek als van het paleo-ecologisch onderzoek.²

Tot een volledig overzicht was het tot op heden nooit gekomen. Daarom is in opdracht van de gemeente Purmerend van de resultaten van deze onderzoeken een volledig en definitief opgravingsverslag gemaakt. Een verslag dat het resultaat van deze onderzoeken met elkaar verbindt en plaatst binnen de historische ontwikkeling van Purmerend. Dankzij een bijdrage van Besseling aan dit rapport is ook de historische context van het kasteel nu uitgebreid beschreven. Op deze wijze is een vrij compleet beeld verkregen, dat als basis kan dienen voor het uitdragen van het verhaal over de lotgevallen van dit bijzondere slot. Om het verhaal ook voor een breder publiek toegankelijk te maken werd tijdens de bewerking van het rapport op basis van de eerste resultaten een publiksboekje geschreven in opdracht van de gemeente Purmerend.³

1.2 Aanleiding en verloop van het archeologisch onderzoek

Tijdens de aanleg van een parkeerplaats in 1975 op het huidige Slotplein werd door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) een kleinschalig onderzoek uitgevoerd waarbij resten van het kasteel werden aangetroffen.⁴ De directe aanleiding

werd gevormd door de sloop van enkele 18^e/19^e eeuwse panden.⁵ Tijdens het onderzoek bleek dat de zuidwesthoek al was vergraven voorafgaand aan de start van het veldwerk. Van het onderzoek uit 1975 was tot nu toe geen verslag verschenen, afgezien van een korte mededeling in de Archeologische Kroniek van Noord-Holland.⁶

De aanleiding van het archeologisch onderzoek in 1998 werd gevormd door een bouwplan waarvoor een bodemsanering zou worden uitgevoerd op het terrein dat grensde aan de parkeerplaats. Op basis van het onderzoek uit 1975 mocht worden aangenomen, dat zich op de plek van het bouwplan de noordoosthoek van het kasteel en de daaromheen gelegen slotgracht bevonden. De bodem zou plaatselijk tot op de ongestoorde ondergrond omgezet worden. Deze intensieve bodemsanering was noodzakelijk, omdat voorheen op de locatie een garage gevestigd was, waar brandstof-componenten waren weggelekt. De aanwezigheid van deze brandgevaarlijke en kankerverwekkende stoffen maakte een bodemsanering noodzakelijk.

Deze plannen vormden voor de provincie Noord-Holland⁷ aanleiding om archeologisch onderzoek te laten uitvoeren, voorafgaand aan de te realiseren nieuwbouw. Het provinciaal bestuur was op deze plannen en de waarschijnlijk aanwezige historische waarde geattendeerd door de heer J.M. van der Veen, voorzitter van de gemeentelijke monumentencommissie te Purmerend. Ook vanuit de Archeologische Werkgroep Purmerend (AWP) werd aangedrongen op het uitvoeren van een archeologisch onderzoek voorafgaand aan de aanleg van de geplande nieuwbouw.

In opdracht van de Provincie Noord-Holland en de gemeente Purmerend is daarom door archeologisch projectbureau Jacobs & Burnier een kleinschalig archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit duurde enkele weken en besloeg de periode van 25 november tot en met 16 december 1998 en 6 januari 1999. Het onderzoek

1 Het kasteel met bijbehorende omgrachting was gelegen tussen de Kanaalkade ten westen, de Neckerdijk ten zuiden, de Westerstraat ten oosten en de Kanaalstraat ten noorden.

2 Respectievelijk Jacobs 2000 en Haaster/Hänninen 1999.

3 Alders 2014.

4 Van het onderzoek uit 1975 bleef niet meer bewaard dan een enkele veldtekening en een paar foto's. Tijdens het onderzoek in 1998 is wel contact geweest met de toenmalige ROB in de hoop meer informatie te kunnen verzamelen over het eerdere onderzoek. Daarbij is gesproken met één van de medewerkers van

de opgraving uit 1975. Dit leverde echter geen aanvullende informatie op.

5 Omdat deze panden pas gebouwd konden worden na sloop van het kasteel in 1741, zullen ze niet ouder zijn geweest dan midden 18e eeuw, tenzij er nog opgaande delen van het kasteel in aanwezig waren.

6 Woltering 1976, 258.

7 Via het toenmalige Bureau Monumentenzorg en Archeologie.

vond gelijktijdig en in samenwerking plaats met de onder toezicht van de firma Oranjewoud b.v. uitgevoerde bodemsanering van het terrein door de firma Vermeer Milieutechniek b.v. Tijdens dit archeologisch onderzoek werd assistentie verleend door leden van de Archeologische Werkgroep Purmerend (AWP). De dagelijkse leiding in het terrein berustte bij E. Jacobs, de inhoudelijke aansturing vanuit de provincie Noord-Holland werd gerealiseerd door G.P. Alders.

Gezien de aanwezigheid van een ernstige bodemvervuiling kon geen sprake zijn van een volledig opgravend archeologisch onderzoek vanwege risico's voor de lichamelijke gezondheid van de deelnemers aan het onderzoek. In samenspraak met de gemeente Purmerend, de Provincie Noord-Holland en de firma Oranjewoud is daarom uiteindelijk gekozen voor een archeologische begeleiding van de bodemsanering in plaats van een opgraving. Binnen de beperkingen opgelegd door de te volgen werkwijze voor het verwijderen van de geconstateerde bodemvervuiling, zijn de aangetroffen archeologische resten zo volledig mogelijk gedocumenteerd en is het bijbehorende vondstmateriaal verzameld. Als gevolg van de beperkingen werd de nadruk daarbij gelegd op die sporen en funderingsresten, waarvan met zekerheid kon worden vastgesteld dat zij onderdeel vormden van het voormalige kasteel. Sporen en funderingen uit latere perioden konden daardoor niet altijd de aandacht krijgen die zij eigenlijk verdienden.

1.3 Doel van het onderzoek en onderzoeksvragen

Tijdens het in 1975 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) op het huidige Slotplein uitgevoerde noodonderzoek was vastgesteld dat zich daar ter plaatse de resten bevonden van de zuidgevel, inclusief donjon en poortgebouw, van het voormalig slot Purmerstein. Het onderzoek had de vorm van een noodonderzoek naar de restanten van het kasteel, met het oog op het documenteren van deze resten voordat ze zouden verdwijnen. Voor de zuidwesthoek van het kasteel was het echter te laat: dit was al verwijderd. Consolidatie van de teruggevonden funderingen was niet mogelijk, wel werden de twee achtkante torentjes door middel van een opgemetseld

muurtje op het parkeerterrein aangegeven.⁸

Op basis van de uit 1975 overgeleverde documentatie leek geconcludeerd te kunnen worden dat de aangetroffen muurresten zeer dicht onder het toenmalig oppervlak lagen (tussen 0,5 m boven NAP en 0,5 m onder NAP). Daarom bestond er in 1998 eerst grote twijfel over de vraag of er nog wel funderingsresten van het kasteel in de bodem bewaard zouden zijn gebleven. Zo lag het maaiveld (na sloop van de in de jaren zestig op het terrein gebouwde garage) plaatselijk op ongeveer 0 NAP. Tevens was tijdens booronderzoek in het kader van een milieukundig onderzoek vastgesteld, dat zich op deze plek al dan niet plaatselijk een recent opgebracht zandpakket bevond van ongeveer 0,6 m dikte. Verder bevonden zich in de bodem diverse benzine- en olietanks die tot in de ongestoorde ondergrond waren ingegraven.

Tijdens het onderzoek was de volgende vraagstelling leidend:

In hoeverre zijn er archeologische sporen in de bodem bewaard gebleven en wat is de kwaliteit ervan?

Welke sporen en bodemvondsten zijn er aanwezig en wat kunnen zij bijdragen aan het vervaardigen van een reconstructie van de kasteelplattegrond en bouwkundige detailgegevens?

Wat kunnen de sporen en vondsten bijdragen aan onze kennis over de leefwijze en materiële cultuur van de kasteelbewoners?

Wat valt er op basis van het ecologisch onderzoek te zeggen over de activiteiten en de voedingsgewoonten van de bewoners en gebruikers van het kasteel?

Welke gegevens kunnen worden verkregen over de lokale milieumomstandigheden en de vegetatie in de nabije en wijdere omgeving?

Welke houtsoorten zijn er gebruikt en welke houtresten zijn geschikt voor dendrochronologische dateringen?

Wat was de historisch-maatschappelijke context van Slot Purmerstein?

1.4 Opzet van het rapport

In de eerste plaats geeft dit rapport de resultaten van de beide archeologische onderzoeken (uit 1975 en 1998) en van het paleo-ecologische onderzoek door bureau BIAX. Deze resultaten zijn aangevuld met een uitgebreid historisch onderzoek (door Besseling) en met

8 Woltering 1976.

gegevens die zijn verkregen door het raadplegen van iconografische bronnen. Behalve voor slot Purmerstein zelf was er ook aandacht voor ontstaan en vroegste ontwikkeling van de stad Purmerend en de ambities van de persoon Willem Eggert.

Hoewel er tijdens de uitvoering en eerste uitwerking van het onderzoek nog geen Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie bestond, is bij het opstellen van dit definitieve rapport toch gepoogd om zoveel mogelijk volgens de richtlijnen van die norm te werken. Aan het vondstmateriaal is relatief weinig aandacht besteed, omdat dit zeer gering was en grotendeels van na de middeleeuwen dateert. Er is vanaf gezien om alsnog spoornummers uit te delen, aangezien de verschillende gebouwen heel goed als aparte entiteiten zijn te behandelen. Deze zijn daartoe genummerd.

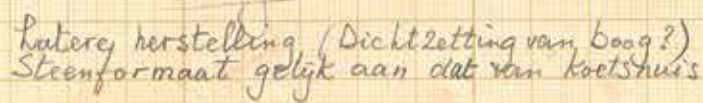
Na een uiteenzetting van de toegepaste methoden zullen de resultaten worden besproken van respectievelijk de fysische en historische geografie, het archeologisch onderzoek, het paleo-ecologisch onderzoek, het iconografische onderzoek en onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling van Purmerend. Vervolgens komen in de synthese en de conclusie onder meer aan bod: de ontwikkeling van Purmerstein als bouwkundige structuur en als statusverhogend middel van Willem Eggert en de beantwoording van de archeologische onderzoeksvragen, waarna de mogelijkheden voor verder archeologisch onderzoek worden aangegeven. Aangezien het historisch onderzoek een eenheid op zichzelf vormt, is dat als bijlage 1 in het rapport opgenomen.⁹ De overige bijdragen betreffen materiaalinventarisatie, ecologische tabellen en andere gegevens.

De teksten over het paleo-ecologisch onderzoek (paragrafen 2.3, 3.4 en bijlagen 3 t/m 5) zijn geschreven door H. van Haaster en K. Hänninen, de tekst over het historisch onderzoek (bijlage 1) door J.T.M. Besseling, teksten over de iconografische gegevens en ruimtelijke positionering (paragrafen 3.6 en 4.3) door G.P. Alders en de overige teksten door G.P. Alders en E. Jacobs samen.

⁹ Bronvermelding en bibliografische beschrijving zijn hierin opgenomen volgens de in de historische discipline gebruikelijke wijze.

1.5 Dankbetuiging

Zonder de inzet van alle betrokken partijen zouden de archeologische onderzoeken letterlijk en figuurlijk nooit van de grond zijn gekomen. Met name moeten genoemd worden: De heren R.C. Hörchner, P. Zaal en A.C.H. Vendrig (gemeente Purmerend), de heer V.L. Vree (archivaris), mevrouw A. van Duinen (Provincie Noord-Holland), de heren R. Zijlstra en J.H.J. Brouwer (Oranjewoud), de heren K. Meihuizen en E.M. Gudmundsson (firma Vermeer), de heren M.J.A. de Haan en S. Bokma (ROB), de heren H-J. Hiep en R. Jayasena (Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau) en de heren N. van de Brom, N. Wittebrood en P. de Groot (AWP). Ook de belangeloze bijdrage over het historisch onderzoek die is geleverd door J.T.M. Besseling moet hier genoemd worden, evenals de medewerking van het Purmerends Museum in de persoon van mevrouw S. van den Berg. Tenslotte is het aan de gemeente Purmerend (contactpersoon mevr. A. Schenk) te danken dat dit definitieve rapport kon worden geschreven.

lek. de Haan 15-1-75

Slot Purmertein te Purmerend 15

2. Methoden

2.1 Archeologisch onderzoek in 1975

Het onderzoek in 1975 betrof een noodonderzoek door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, waarbij het zaak was om de nog niet verdwenen resten van het kasteel binnen het plangebied zo spoedig mogelijk op te graven en te documenteren.¹⁰ Over dit onderzoek is nauwelijks documentatie bewaard gebleven en ook is geen voorlopig verslag bekend. Wel zijn er nog foto's en verscheen een korte melding in de Archeologische Kroniek van Noord-Holland.

Pas tijdens het schrijven van dit definitieve opgravingsrapport werd de originele opmeting uit 1975 (vervaardigd door M.J.A. de Haan) teruggevonden en kon dit nog gebruikt worden voor het rapport. Uit de veldtekening valt op te maken dat de aangetroffen funderingen na vrijlegging waren ingemeten en gewaterpast. De aangrenzende grachtvulling is niet onderzocht en zal grotendeels in situ zijn gebleven.

2.2 Archeologisch onderzoek in 1998/1999

Op basis van bovengenoemde vraagstelling is door E. Jacobs van archeologisch projectbureau Jacobs & Burnier voorafgaand aan het onderzoek een scenario geformuleerd over de wijze waarop het onderzoek zou moeten verlopen. Beperking bij de realisatie van het onderzoek was dat in principe niet dieper ontgraven zou mogen worden dan de diepte tot waarop bodemsanering zou plaatsvinden. Deze saneringsdiepte overschreed in ieder geval ruimschoots de diepte tot waarop de bodem geroerd zou worden voor de nieuwbouwwerkzaamheden.

Het beoogde scenario bestond uit de volgende fasen:

Eerste fase

1. Blootleggen en documenteren van funderings- en muurresten en bijbehorende grondsporen;
2. Verwijderen muurresten;
3. Vlaksgewijs verdiepen tot ongestoorde grondlagen of saneringsdiepte en documentatie aangetroffen archeologische sporen.

Tweede fase

1. Opsporen van kasteelgracht;
2. Vlaksgewijs verdiepen van grachtvulling voor

documentatie hiervan en verzamelen van vondsten tot op niveau waarop gesaneerd wordt.

In de praktijk bleek bovenstaand scenario echter niet haalbaar te zijn. Zowel de werkdruk tijdens de grondsanering als de omvang en giftigheid van de aanwezige bodemvervuiling maakten het onmogelijk om archeologische vlakken aan te leggen. De snelheid waarmee ontgraven werd, de diepte tot waarop ontgraven werd en de tijdsduur die beschikbaar was voor documentatie werd geheel bepaald door de noodzakelijke saneringsmethodiek. Hierdoor zijn bepaalde delen van het terrein slechts zeer kort in beeld geweest waardoor daar geen archeologische documentatie kon plaatsvinden. Tevens kon op sommige delen om andere redenen geen volledige documentatie plaatsvinden. Zo bleek het niet mogelijk te zijn om de onder de funderingen aanwezige houten palen in hun geheel te bergen. Het gat dat in de ondergrond zou ontstaan bij het trekken van de palen zou namelijk kunnen leiden tot een vergroting van de aanwezige bodemvervuiling als gevolg van het toestromen van vervuild grondwater.

Aan de zijde van de Gedempte Singelgracht werd het onderzoek bemoeilijkt door de aanwezigheid van elektriciteitskabels die het uitvoeren van een vlak-opgraving ter plaatse onmogelijk maakte. Helaas betrof dit precies het deel waar de voormalige slotgracht gelegen was. Tijdens het onderzoek kon daarom alleen de westzijde van de gracht onderzocht worden. Omdat het niveau van de bovenzijde van de gracht tevens de maximale saneringsdiepte was is de vulling van de slotgracht geheel buiten beeld gebleven. Deze moet zich nog in de bodem bevinden. Aan de zijde van de Kanaalstraat kon evenmin onderzoek van de slotgracht plaatsvinden. Aan deze zijde van de locatie werd veel minder diep gesaneerd, waardoor de gracht vrijwel geheel buiten beeld bleef. Bovendien bevond zich hier een 18^e eeuwse pakhuys waarvan de zeer zwakke constructie archeologisch onderzoek in het interieur onmogelijk maakte.

Gesteld kan worden dat in de praktijk geen sprake is geweest van een systematische archeologische vlakopgraving. Eerder moet het geheel gezien worden als een archeologische begeleiding van een bodemsanering. Daarbij heeft zo uitgebreid mogelijk documentatie plaatsgevonden van aangetroffen

¹⁰ Dit onderzoek werd uitgevoerd door M.J.A. de Haan en S. Bokma met behulp van gemeentepersoneel.

archeologische waarden, waarvan met zekerheid kon worden vastgesteld dat zij tot het voormalige kasteel behoorden.

2.3 Paleo-ecologisch onderzoek

H. van Haaster en K. Hänninen

Tijdens de opgraving werd onder meer een beerput aangetroffen nabij de noordoosttoren. Het organisch materiaal in de beerput bleek redelijk goed bewaard te zijn gebleven en kan in de 15^e eeuw worden gedateerd. Uit de beer is een monster genomen voor botanisch onderzoek. Het beermonster is op zaden en pollen onderzocht. Het onderzoek naar de zaden diende om meer te weten te komen over de voedingsgewoonten van de toenmalige gebruikers van het kasteel. Ook was de verwachting dat misschien meer informatie zou kunnen worden verkregen over de activiteiten van de gebruikers en de lokale milieuomstandigheden. Doel

van het pollenonderzoek was om informatie over de vegetatie in de nabije en wat bredere omgeving van de vindplaats te verkrijgen. Een belangrijke nevendoel van dat onderzoek was om extra gegevens over de voedingsgewoonten te verzamelen. Veel groenten en kruiden worden bijvoorbeeld geoogst in een stadium dat zich nog geen zaden aan de plant bevinden. Eigenlijk geldt dit voor alle blad-, stengel- en knolgewassen. De kans dat zaden van deze gewassen in beerputten en dergelijke terecht komen is dan ook klein. De ervaring leert dat veel groenten en keukenkruiden een grotere kans hebben om door middel van pollenonderzoek te worden aangetoond dan door zaden.

Ook hout is bewaard gebleven. Er zijn monsters genomen van de beerput, de beschoeiing van de gracht en de slieten en balken waar de muren van het kasteel op gefundeerd waren.¹¹ Het hout is onderzocht om de

¹¹ Eén stuk hout (vondstnummer 4) is mogelijk van jonger datum; het betreft een funderingspaal, die geen deel uitmaakte van de kasteelfundering.

gebruikte soorten te achterhalen en om te kijken of er voor dendrochronologisch onderzoek geschikte stukken aanwezig waren.

2.3.1 Zaden

Het beermonster met een volume van circa 3 liter is nat gezeefd met behulp van zeven met maaswijdtes van 4.0, 2.0, 1.0, 0.5 en 0.25 mm. Van de twee kleinste fracties is 1 liter gezeefd, van de rest 3 liter. De residu's zijn onder een opvallend-lichtmicroscop met vergrotingen van 6-40x bekeken. De twee grootste fracties zijn in hun geheel bekeken, bij de andere fracties is doorgegaan met analyseren tot er in vijf opeenvolgende bakjes geen nieuwe soorten meer zijn aangetroffen. Het aantal zaden is dan door extrapolatie geschat. Bij de determinatie is gebruik gemaakt van de vergelijkingscollectie van BIAx Consult.

2.3.2 Pollen

Vóór het zeven van het beermonster is een submonster genomen voor pollenonderzoek. Dit monster is chemisch behandeld volgens een standaard methode.¹² Het is bereid door C.D. Troostheide van het toenmalige Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie (IPP) van de Universiteit van Amsterdam. Van het pollenmonster is uiteindelijk een pollenpreparaat vervaardigd dat met een doorvallendlichtmicroscop met vergrotingen tot 1000x is geanalyseerd. Bij de determinatie is gebruik gemaakt van de gebruikelijke determinatiewerken en de vergelijkingscollectie van BIAx Consult.

2.3.3 Hout

Een precieze datering van het hout kon niet worden gerealiseerd.¹³ Het hout is beschreven waarbij gelet is op bewerkingssporen en de oriëntatie in de stam. Vervolgens zijn monsters genomen die onder een doorvallendlichtmicroscop met vergrotingen van

¹² Vgl. Fægri et al. 1989.

¹³ Door middel van *wiggle match dating* zou een precieze datering van het gebruikte hout mogelijk zijn. Bij deze methode worden van een boom van minimaal 50 jaar oud ten minste vijf monsters genomen. Hierbij is het belangrijk precies te weten welke jaarringen zijn bemonsterd. Het aantal ringen per monster en de onderlinge afstand tussen de monsters maakt niet uit. Het drooggewicht van de monsters moet 25 g of meer zijn. Het geschatte aantal ringen bij twee van de elzen slieten was 10 en 15. Bij de andere stukken was het niet te zien, maar aangezien het waarschijnlijk om één partij hout gaat, zal het aantal bij de resterende stukken ook laag zijn geweest. De moeilijke zichtbaarheid van de jaarringen bij elen en andere verspreidporige houtsoorten is een ander probleem. Het is hierdoor extreem moeilijk om monsters te nemen van uitsluitend de geselecteerde jaarringen. *Wiggle match dating* werd daarom niet mogelijk geacht bij dit materiaal.

40-400x zijn gedetermineerd. Hiervoor werden coupes gemaakt in drie richtingen:

1. loodrecht op de groeirichting van het hout (dwars),
2. evenwijdig aan de groeirichting, dwars op de jaarringen (radiaal),
3. evenwijdig aan de groeirichting, evenwijdig aan de jaarringen (tangentiaal).

2.4 Historisch onderzoek

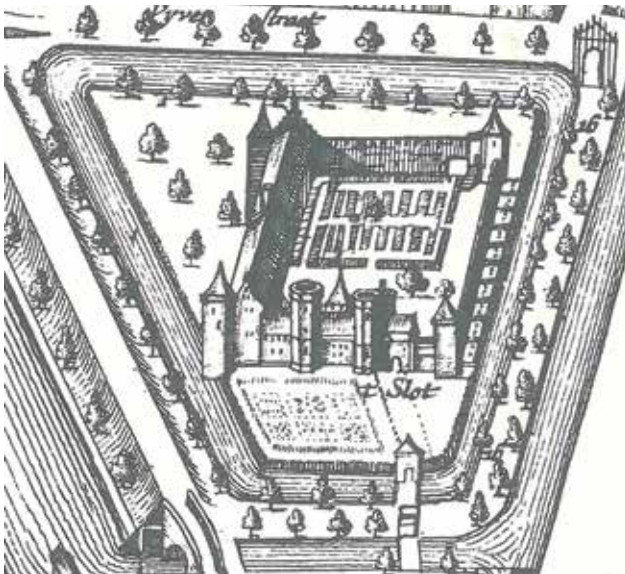
2.4.1 Literatuurstudie en archiefonderzoek

De bijdrage over het historisch onderzoek in bijlage 1 werd oorspronkelijk, voor zover het de middeleeuwse periode betreft, verricht op uitnodiging van de Vereniging Historisch Purmerend ter voorbereiding van een lezing bij de gelegenheid van het 600-jarig bestaan van de stad in 2010. Naast literatuuronderzoek en bestudering van bronnenmateriaal in het Waterlands Archief en op andere locaties, werd gebruik gemaakt van gegevens uit de rekeningen van Willem Eggert (de bouwheer van Purmerstein) als tesorier van de graaf van Holland in de jaren 1410-1417 en andere documenten in het Nationaal Archief in Den Haag. De gegevens voor de periode na 1500 werden verzameld in het kader van een lopend dissertatieonderzoek van Besseling onder de werktitel *Het systema van deze stad. Sociaal-politieke- en bestuurlijke verhoudingen in Purmerend in de 17^e en 18^e eeuw*.

2.4.2 Iconografische bronnen

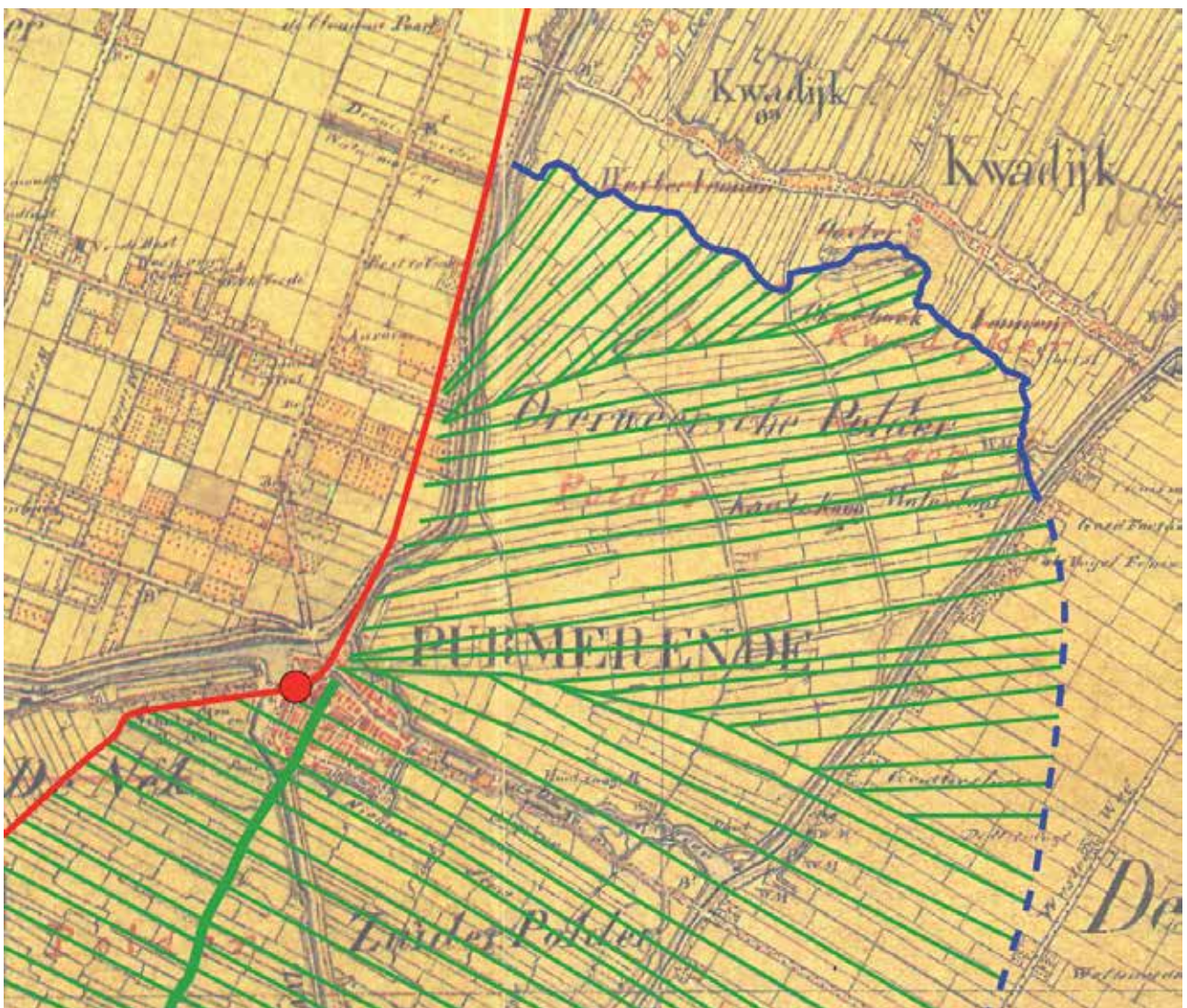
Afbeeldingen uit de 15^e en eerste helft 16^e eeuw zijn er van het slot niet overgeleverd. De oudste afbeelding is die op de plattegrond van Purmerend die omstreeks 1560 werd vervaardigd door Jacob van Deventer. De volgende plattegronden zijn de kaart van Blaeu uit 1649 en de gedetailleerde plattegrond van Purmerend door De Wit van na 1698. De Wit volgt vrijwel geheel de kaart van Blaeu en geeft daarmee de situatie weer uit het midden van de 17^e eeuw.¹⁴ Andere belangrijke iconografische bronnen zijn bijvoorbeeld de afbeeldingen van Visscher, Roghman en Pronk. Gelukkig voltrokken de bouwkundige veranderingen zich niet snel, zodat ook op basis van de afbeeldingen uit de 17^e eeuw nog belangrijke informatie kan worden verkregen over de middeleeuwse situatie.

¹⁴ Beenakker 1991, 80-104 (PUR004).

Afb. 5. Slot Purmerstein op de stadsplattegrond van De Wit.

Afb. 6. Het verkavelingspatroon (groene lijnen) van de vroegmiddeleeuwse veenontginningen ten westen van het veenriviervtje Purmer (blauwe lijn). De rode lijn geeft de waterscheiding met Kennemerland aan, de rode stip de (latere) positie van slot Purmerstein.

3. Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de verschillende onderzoeken besproken. Na een korte inleiding over de geologische ondergrond en de veenontginningen uit de middeleeuwen zullen achtereenvolgens de archeologische sporen en vondsten, de paleo-ecologische resultaten, een 17^e eeuwse beschrijving van het kasteel en de iconografische bronnen worden behandeld. Daarna volgt een korte studie over de vroegste ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting Purmerend. De resultaten van het historisch onderzoek zijn opgenomen in bijlage 1, chronologisch verdeeld over drie paragrafen.

3.1 Fysische en historische geografie

De locatie van het onderzoek was gelegen in het uitgestrekte Hollandse veengebied. De basis voor dit veengebied werd zo'n 5200 jaar geleden gelegd, toen als gevolg van een afname van de zeespiegelstijging, min of meer gelijk met de huidige kustlijn, een reeks van zandbanken (strandwallen) werden gevormd. Wind zorgde ervoor dat vanaf het strand aangevoerd zand hierop werd afgezet, waardoor duinen ontstonden. In het oostelijk van de duinen gelegen lagere gebied trad vervolgens veengroei op, als gevolg van een verzoeting van het milieu en een stagnerende waterafvoer. In de loop der eeuwen vormde zich uiteindelijk één groot veenkussen, tegenwoordig aangeduid als Nieuwkoop Formatie of Hollandveen, dat vrijwel heel Noord-Holland bedekte. Dit veenkussen werd doorsneden door stroompjes die voor afwatering van het veen zorgden.

Hoewel ook in voorafgaande perioden dit veengebied soms werd uitgekozen als bewoningslocatie, begon men pas omstreeks de 8^e of 9^e eeuw met het op grote schaal ontginnen ervan. In het gebied rond Purmerend vormde de waterloop Purmer (ten oosten van Purmerend gelegen) het uitgangspunt van de ontginningen. Dit water liep met een wijde boog globaal van noordwest naar zuid. Vanaf de oevers van deze veenrivier groef men reeksen evenwijdig lopende sloten zowel naar het oosten als naar het westen. De sloten werden steeds verder verlengd totdat ze aan de westzijde eindigden op de waterscheiding met Kennemerland. Een dergelijke scheiding wordt een 'wijzend' genoemd. Langs deze rug in het landschap stuitten de ontginningen van Purmerland op die van

Kennemerland (die vanuit het westen kwamen). Als gevolg van deze ontginningen werd het veen ontwaterd voor agrarisch gebruik, waardoor geleidelijk aan een daling van het toenmalig maaiveld optrad.¹⁵ Dit bracht enerzijds met zich mee dat de oorspronkelijk hooggelegen waterscheiding met Kennemerland steeds lager kwam te liggen, zodat de Wijzend tenslotte een waterloop werd. Anderzijds werd het land ontvankelijker voor invloed van de zee. Vooral vanaf de 12e eeuw moeten grote delen van het veenland zijn weggeslagen en ontstonden meren als Beemster, Purmer en Wormer. Ook de waterloop Where, de verbinding tussen Beemster en Purmer, zal toen zijn ontstaan of verbreed. Op verschillende plaatsen werd klei afgezet door overstromingen, maar men wist het water een halt toe te roepen door de aanleg van een rondgaand dijkensysteem. Vervolgens werd door middel van inpoldering en drooglegging het verloren gegane land weer op het water teruggewonnen en tenslotte zelfs de grote meren drooggemaakt. Deze meren rond Purmerend zijn in korte tijd na elkaar drooggelegd: de Beemster in 1612, de Purmer in 1622 en de Wormer in 1625.¹⁶

Geologisch gezien bestaat het gebied uit kleiige Afzettingen van het Laagpakket van Walcheren (voorheen Afzettingen van Duinkerke) op de Nieuwkoop Formatie (voorheen Hollandveen) op kleiige Afzettingen van het Laagpakket van Wormer (voorheen Afzettingen van Calais).¹⁷ Tijdens het in 1998 uitgevoerde onderzoek werd de top van het Hollandveen aangetroffen op 1,5 en 2,35 m onder NAP. Dit veen was inderdaad overdekt met een circa 20 cm dikke natuurlijke kleiafzetting, waarop een kunstmatig ophogingspakket uit Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd lag.

3.2 Archeologisch onderzoek

De aandacht was tijdens het veldwerk vrijwel geheel gericht op sporen, vondsten en funderingen uit de periode waarin het kasteel in gebruik was. Die uit later tijd zijn buiten beschouwing gebleven. De tijdens de archeologische onderzoeken uit 1975 en 1998 aangetroffen gebouwdelen, beerput, slotgracht en vondstmateriaal worden achtereenvolgens behandeld.

¹⁵ Veen bestaat namelijk uit onverteerd organisch materiaal dat wanneer dit aan de lucht wordt blootgesteld, bijvoorbeeld door ploegen, in snel tempo geheel wordt afgebroken.

¹⁶ Beenakker 1991, 81.

¹⁷ Rietkerk 2007, 10.

3.2.1 Sporen

De aangetroffen sporen van het kasteel betreffen zowel de resten van de gracht als funderingen van de gebouwen van Purmerstein. Daarbij zijn resten uit de middeleeuwen en uit begin 18^e eeuw aangetroffen.

3.2.2 Gebouwrresten en gracht van het middeleeuwse kasteel

In 1975 werden de donjon, de kasteelpoort, een houten bouwwerk en de zuidoostelijke hoektoren van het kasteel vrij gelegd. Voor de beschrijving hiervan is alleen de teruggevonden veldtekening beschikbaar. Daarop zijn geen gegevens opgenomen over eventueel houtwerk onder de bakstenen funderingen. In 1998 volgde de oostelijke weermuur en de noordoostelijke hoektoren, terwijl van de gracht een beschoeiing kon worden ingemeten.

Donjon (hoofdtoren)

Bij het onderzoek uit 1975 zijn belangrijke delen van de donjon opgegraven.¹⁸ Dit bouwwerk mat ongeveer 10 meter in het vierkant en had muren met een dikte van circa 1,2 m. Aan de zuidzijde waren van twee achtkante hoektorentjes nog de grondslagen aanwezig, in doorsnede circa 3,3 m groot. De noordwesthoek van de donjon lijkt niet te zijn vrij gelegd, de noordoosthoek vertoonde niet de achtkante grondslag, maar wel enkele beren waarop een torentje kan hebben gerust. Het metselwerk van de donjon was weggebroken tot op een niveau van 0,31 m boven tot 0,32 m onder NAP.

De rode bakstenen maten $22 \times 11 (11,5) \times 5 = 1210 (1265) \text{ cm}^3$. Deze maten kwamen ook voor bij de poort, het bouwwerk ten oosten daarvan en de zuidoostelijke hoektoren. Het formaat van 1210 cm^3 was in westelijk Nederland gebruikelijk in de periode tussen circa 1395 en 1425/1435. Bij een breedte van 11,5 cm komt het formaat op 1265 cm^3 , gebruikelijk tussen 1390 en 1415/1425. De aangetroffen baksteenformaten komen dus volledig overeen met de historisch bekende bouwtijd vanaf 1410. De oorspronkelijke vloerhoogte in de donjon tekende zich in de muurbepoetsing af op een niveau van 0,02 tot 0,04 m boven NAP. Er was ook nog een vloerniveau van rode plavuizjes op 0,47 m boven NAP. Dit zal van een tweede fase afkomstig zijn. De buitenmuur aan de zuidzijde van de donjon bevatte

¹⁸ In de literatuur bestaat merkwaardigerwijs de neiging om dit bouwwerk als poortgebouw aan te duiden, waarschijnlijk omdat de poort er direct naast lag, maar het was toch echt een donjon.

een bijna 5 m brede grondboog, die naderhand was dichtgezet met bakstenen van het formaat $19 \times 9 \times 3,5 = 599 \text{ cm}^3$. Dit formaat werd pas vanaf het jaar 1500 toegepast en kwam overeen met de baksteen in de nieuwe vleugel uit het begin van de 18^e eeuw. Mogelijk is de boog toen pas dichtgezet.

Poortgebouw

Direct ten oosten van de donjon lag de toegang tot het kasteel. Het poortgebouw was circa 5 m breed en 6,6 m diep en had een muurdikte van 0,55 m. Het kan geen bredere doorgang hebben gehad dan circa 3,3 m. Op de zuidoosthoek bevond zich een zware ‘beer’ of liseen. Het poortgebouw sprong ongeveer 3,4 m terug ten opzichte van de donjon en stak meer dan 2 m uit ten opzichte van de tussenbouw ten oosten ervan. In deze muur van ruim 2 m lengte bevond zich blijkens foto’s een grond- of spaarboog. De resterende bovenzijde van het muurwerk lag op een hoogte van 0,18 tot 0,34 m boven NAP.

Tussenbouw

Tegen het poortgebouw aan stond een klein bouwwerk, waarvan de grondslag bestond uit een circa 0,85 m dikke muur, die meer dan 2 m terugsprong ten opzichte van de poort en waarin een ruim 1 m brede grondboog aanwezig was. De breedte van dit bouwwerk bedroeg ongeveer 5,7 m en de muur was tot op 0,3 m onder NAP weggebroken. In de zuidwesthoek (dus tegen de binnenzijde van de buitenmuur) bevond zich een beerputje (inwendig ruim 1 m in het vierkant).¹⁹ Ten zuiden van de fundering van de buitenmuur, dus aan de grachtzijde van dit bouwwerk, lagen twee vloeren: een vloer van plavuizen (van $11 \times 11 \text{ cm}$) op een niveau van 0,33 m onder NAP en een vloer van IJsselsteentjes. Deze vloer(en) kunnen hebben behoord bij de latere houten aanbouw die hier blijkens afbeeldingen heeft gestaan. Het is niet duidelijk of deze vloeren gelijktijdig waren, of elkaar in tijd opvolgden.

Zuidoostelijke hoektoren

Deze toren stak circa 3,3 m uit ten opzichte van de tussenbouw. De funderingen van west- en zuidgevel zijn teruggevonden en waren uitgebroken tot op een diepte van 0,29 m boven tot 0,07 m onder NAP. Zij bevatten grondbogen van resp. 2 en 1,75 m breedte. De ligging van de oostgevel kon tijdens het onderzoek

¹⁹ Het beerputje was op de oorspronkelijke opmetingstekening aangeduid met het cijfer 1.

worden gereconstrueerd. Op basis hiervan kan de uitwendige torenbreedte (oost-west) worden bepaald op ongeveer 4,25 m. De afmeting noord-zuid moet groter zijn geweest.

Noordoostelijke hoektoren en oostelijke weermuur

Tijdens het onderzoek in 1998 zijn verschillende funderings- en muurresten aangetroffen die onderdeel vormden van kasteel Purmerstein (spoor 2 t/m 6, 9, 11 t/m 15, 18 t/m 22, 31 t/m 35). Tezamen vormen zij een deel van de achtergevel, een hoektoren en een deel van de zijgevel van het kasteel. Binnen de aangetroffen funderingsresten kan op basis van de functie en constructiewijze ervan een tweedeling aangebracht worden. Zo betrof een deel van de funderingsresten zogenoemde poeren (spoor 5, 6, 9, 11 t/m 15, 31, 32, 34 en 35) terwijl de overige tussen de poeren gelegen steunblokken betroffen (spoor 2 t/m 4, 18 t/m 22 en 33). Elke poer werd gevolgd door een steunblok waarna weer een poer volgde. De constructiewijze van de afzonderlijke poeren en steunblokken verschilde nauwelijks van elkaar. In het onderstaande worden beide funderingselementen daarom alleen algemeen en niet per individueel aangetroffen element afzonderlijk behandeld.

De poeren

Deze constructie-elementen betroffen blokken metselwerk van ongeveer 1,4 m in het vierkant. De exacte omvang van de poeren kon echter slechts bij benadering vastgesteld worden, omdat alle in meer of mindere mate tijdens de sloop en/of verbouwingsfase van het kasteel beschadigd waren. De hoogte tot waarop het metselwerk bewaard was gebleven varieerde van 0,01 boven tot 0,93 m onder NAP. De onderzijde van de poeren rustte op verticaal ingeslagen houten palen, zogenoemde slieten. Naast een enkele berkenhouten sliet waren zij vervaardigd uit elzenhout. De slieten waren gevat in een rooster van gekliefde en plat neergelegde houten stammetjes. Afgezien van enige elzenhouten stammetjes bestond dit rooster voor het overgrote deel uit eikenhout. De diepte tot waarop de verticaal geplaatste slieten waren ingeslagen kon niet achterhaald worden omdat het vanwege de aanwezige milieuvervuiling niet toegestaan was de palen te verwijderen. De onderkant van het metselwerk dat op de kop van de palen en het rooster gelegen was bevond zich tussen de 0,7 en 2 m onder NAP. Deze grote verschillen in aanlegdiepte zijn waarschijnlijk het

gevolg van zowel wegzakken van de elementen in het veen als het in de loop der tijd omhoog geduwd worden van de palen waarop de poeren rustten.

Het metselwerk zelf was opgebouwd uit rozerode bakstenen met een formaat van $21/22 \times 10/10,5 \times 4,5/5 = 1047 \text{ cm}^3$. Dit formaat was gebruikelijk in de periode circa 1415 – 1450, wat een aanwijzing kan zijn voor het iets later realiseren van dit deel van het kasteel dan het deel bij de poort en de donjon. Er was min of meer sprake van lagen die afwisselend kop en strek gelegd waren. Daarbij was veelvuldig gebruik gemaakt van halve of gebroken bakstenen. Tien lagen baksteen boven elkaar gaven een dikte tussen 0,65 en 0,68 m. In de lengterichting van het muurwerk liep het metselwerk naar buiten toe uit om over te gaan in een grondboog die de verbinding vormde tussen de poeren onderling. Van deze groundbogen zijn alleen de aanzetten aangetroffen, de rest was weggebroken. In de breedterichting waren zowel aan binnen- als buitenzijde drie versnijdingen aanwezig, waarmee het metselwerk naar boven toe versmalde tot een dikte van ongeveer 1,1 m. Dit was waarschijnlijk ook de dikte van het bovengrondse muurwerk.

Op de afbeelding is een reconstructie te zien van de fundering in de noordoosthoek van het kasteel, zoals deze er oorspronkelijk moet hebben uitgezien. Opvallend aan de fundering is, dat zowel sprake is van poeren die met elkaar verbonden zijn via steunbogen als van steunblokken die de ruimte onder de bogen geheel opvullen. In principe had namelijk volstaan kunnen worden met de poerconstructie met steunbogen, zonder steunblokken eronder. Bij een dergelijke constructie wordt de druk van het opgaand muurwerk via de steunbogen gelijkmatig verdeelt over de poeren. Die moeten dan wel goed gefundeerd zijn om deze druk te kunnen opvangen. Het voordeel van een dergelijke constructie is dat niet de hele muur op één en dezelfde diepte gefundeerd hoeft te worden. Ter plaatse van de steunbogen kan men dan besparen op bouw materiaal. Daarom worden zij ook wel spaarbogen genoemd. Bij slot Purmerstein leverde het echter geen besparing op, omdat de bogen gevuld waren met bakstenen steunblokken.

De steunblokken

Tussen de poeren bevond zich namelijk steeds een gemetseld steunblok, dat de ruimte onder de grond-boog geheel opvulde. Het metselwerk van deze steunblokken lag, net als de poeren, op een rooster van gekliefde eikenhouten stammetjes. In tegenstelling tot de poeren was echter geen sprake van tussen het rooster ingeslagen verticale slieten. Wel waren stammetjes hout binnen het rooster horizontaal neergelegd. In grondplan hadden de steunblokken een lengte van ongeveer 1,2 tot 1,4 m en een breedte van ongeveer 1,2 m die via drie versnijdingen naar boven toe in dikte afnam tot ongeveer 1 m. Het aanlegniveau van de blokken bevond zich doorgaans op een zelfde niveau als dat van de poeren. Maar als gevolg van het wegzakken van de steunblokken in het veen, verschilden zij iets in hoogte.

De gebruikte bakstenen en het metselverband waren gelijk aan die in de poeren. Om de ruimte onder de steunboog geheel op te vullen waren in het muurwerk op maat gekapte bakstenen verwerkt, zodat zij aansloten op de halfronde boog die daar overheen lag. De buitenste laag van de steunblokken was in een enkel geval ook afgesmeerd met specie. De afbeelding geeft een aangezicht van de funderingsconstructie, zoals waargenomen in één van de profielen. Het betreft de binnenzijde van de noordoostelijke torenmuur. Hieruit blijkt dat de steunblokken in ieder geval in dit deel van het kasteel al in de bouwtijd zijn aangebracht en niet later werden toegevoegd.

Beerput

Tijdens het onderzoek is aan de buitenzijde van het kasteel, tussen de oostelijke weermuur en de noordoostelijke hoektoren, een rechthoekige uitbouw aangetroffen. Deze uitbouw werd gevormd door twee haaks op elkaar staande muren die respectievelijk aansloten op de zijgevel en de toren. De breedte en het metselverband van de muren kon daarbij helaas niet achterhaald worden. Tijdens een onbewaakt moment zijn vrijwel alle restanten ervan in het kader van de bodemsanering opgeruimd. Vastgesteld kon wel worden dat het gebruikte steenformaat $22 \times 10,5 \times 5 = 1155 \text{ cm}^3$ bedroeg. Dit formaat was gebruikelijk in de periode 1405-1430 en week niet veel af van de andere funderingselementen die tot het kasteel behoorden.

In een later stadium kon daarnaast nog aanvullend onderzoek uitgevoerd worden waarbij duidelijk werd dat het muurwerk gefundeerd was op plat neergelegde eikenhouten balken (diameter respectievelijk 18 en 26 cm) die zelf onderheid waren met houten slieten. Een pen en gat verbinding in één van de balken wijst erop dat het waarschijnlijk secundair gebruikt materiaal betreft. De uitgevoerde waarnemingen en het aangetroffen funderingshout geven aan dat de uitbouw een buitenmaat had van ongeveer 2 bij 1,8 m. De ruimte binnen de uitbouw was vrijwel geheel gevuld met een zwartbruine beervulling die op grond van de weinige vondsten kan worden gedateerd in de 15^e eeuw.

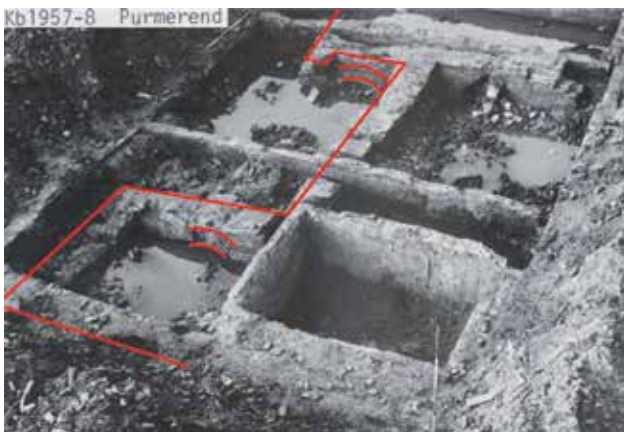
De zaden- en pollenanalyse van de vulling wees uit dat, naast een aantal wilde planten, ook sprake was van het voorkomen van restanten van voedingsgewassen.²⁰ Zowel de vorm van de uitbouw als het erin aangetroffen beermateriaal wijzen erop dat deze geïnterpreteerd moet worden als beerput. Uit het iconografisch onderzoek blijkt, dat boven de beerput een hoge uitbouw stond tegen de zuidkant van de hoektoren. Onderin die uitbouw (mogelijk een traptoren) moet de beerput hebben gelegen.

Slotgracht en beschoeiing

Rondom het kasteel was sprake van een slotgracht die het geheel omringde en die, op basis van de overgeleverde historische afbeeldingen van het kasteel, overgestoken kon worden door middel van een brug die aansloot op het poortgebouw.²¹ Tijdens het onderzoek in 1975 is blijkbaar geen grachtvulling waargenomen; er wordt tenminste geen melding van gedaan op de veldtekening en ook niet in de beschrijving in de Archeologische Kroniek. In 1998 werd de slotgracht alleen aan de zijde van de Gedempte Singelgracht waargenomen in de vorm van een noord-zuid gerichte beschoeiing. Deze lag evenwijdig aan de oostelijke weermuur, op een afstand van 8 tot 9 m ten oosten daarvan. De beschoeiing bestond uit eikenhouten palen waartegen aan de binnenzijde elzenhouten planken bevestigd waren. De top van het bewaard gebleven hout lag op ongeveer 1,7 m onder NAP. Het oorspronkelijke maaiveld zal ter plaatse van de gracht echter niet veel hoger hebben gelegen. Onder de bestrating van de Gedempte Singelgracht

²⁰ De paleo-ecologische gegevens over de beerput worden behandeld in hoofdstuk 3.4.

²¹ Zie hiervoor het iconografische onderzoek in hoofdstuk 3.6.

Afb. 7. Funderingen in de zuidoosthoek van Purmerstein, opgegraven in 1975, vanuit het oosten. Achteraan is nog juist de zware oostelijke zijmuur van de donjon te zien.

Afb. 8. Funderingen van hetzelfde onderzoek. De rode lijn geeft de buitenrand aan van het slot vóór 1713. Daarna is een nieuwe vleugel opgetrokken waarvan funderingen en een keldertje werden teruggevonden.

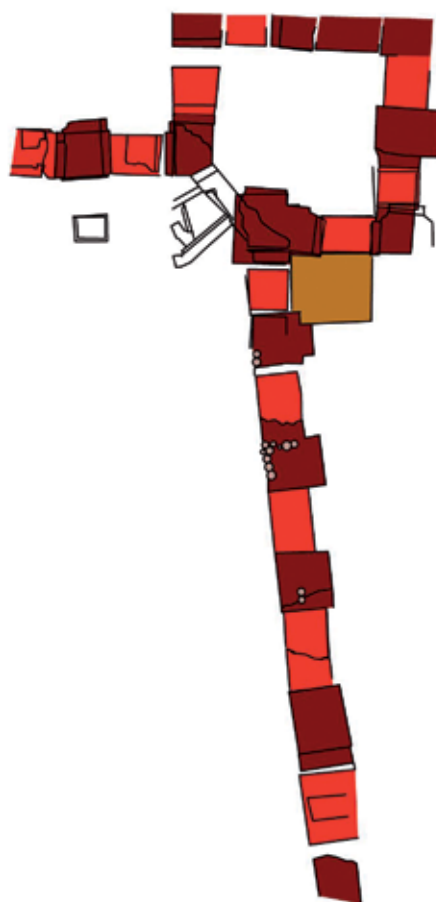
Afb. 9. Grondboog in de westelijke fundering van de zuidoostelijke hoektoren.

Afb. 10. Poeren en boogaanzet van de funderingen van de noordoostelijke hoektoren, aangetroffen bij het archeologisch onderzoek in 1998.

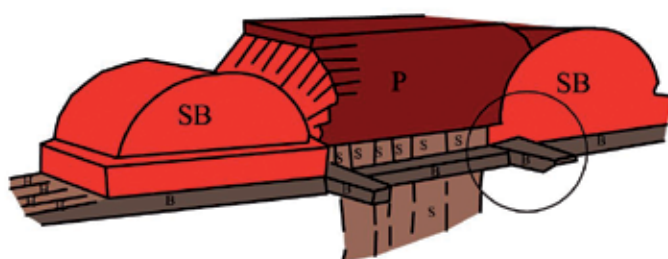
rechts:

Afb. 11. Plattegrond van de funderingen van toren, weermuren en beschoeiing die in 1998 werden aangetroffen.

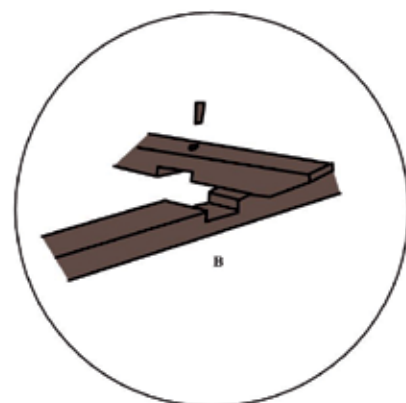
Afb. 12. Reconstructie van de bouwkundige constructie van de funderingen in de noordoosthoek van het kasteel.

0 5 m

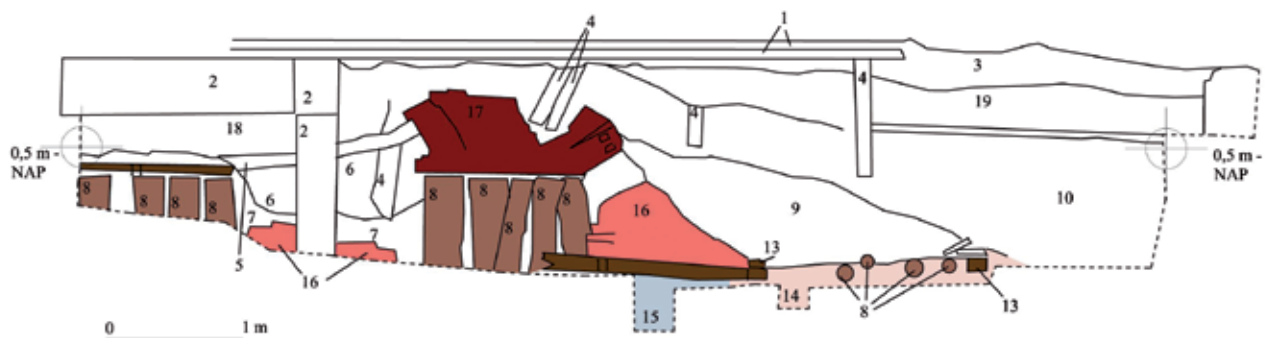
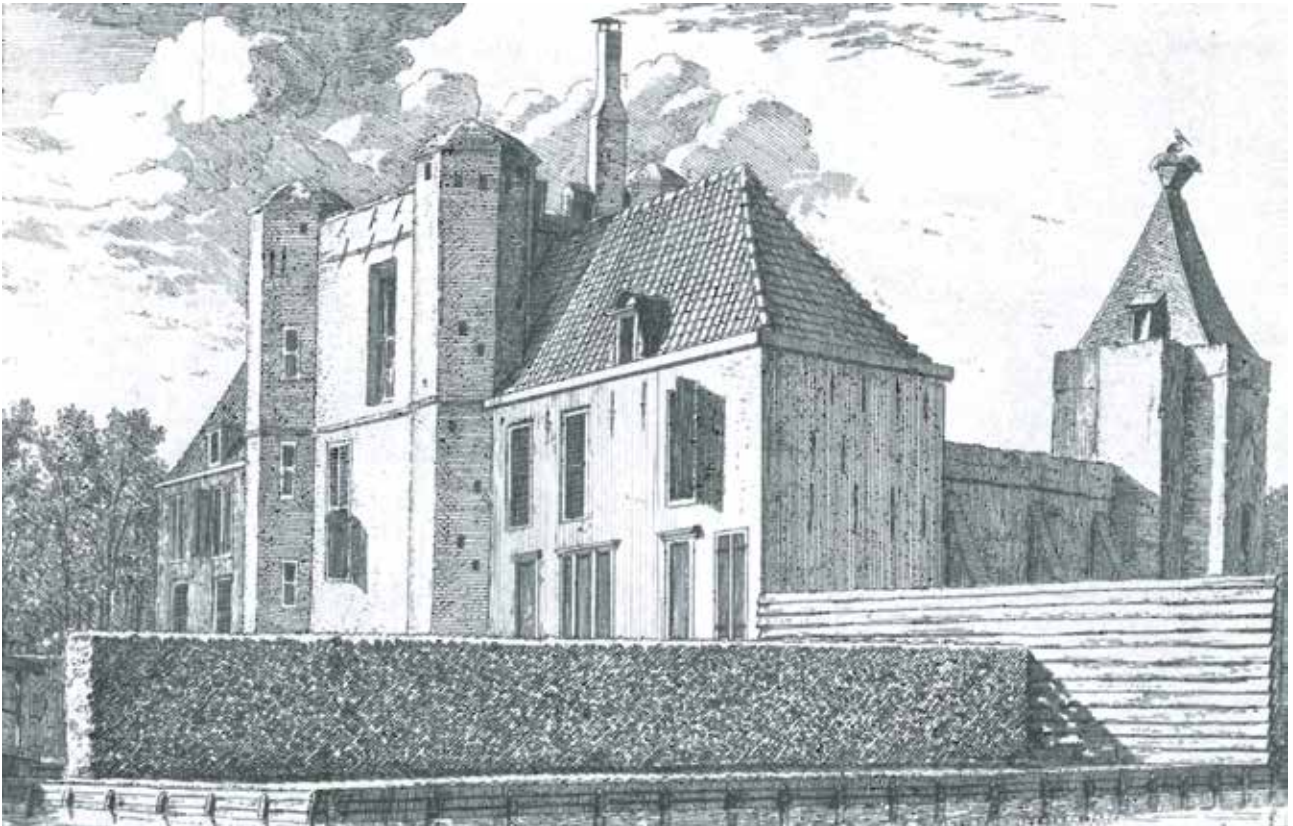

Reconstructieschets fundering kasteel Purmerstein en detail houten rooster.
 P = poer
 SB = steunblok onder bogen
 B = houten rooster
 H = horizontaal hout binnen rooster
 S = houten slieten onder poer
 (naar origineel H.J. Hiep)

Afb. 13. De zuidoosthoek van Purmerstein na de herbouw van 1713. (De Haen 1733)

Afb. 14. Profiel van het onderzoek uit 1998.

Legenda:

1. Betonvloer (pakhuis Kanaalstraat)	11. Eikenhoutenfunderingsbalk
2. Betonfundering	12. Baksteen in situ
3. Vlijlaag, vuilgeel zand (pakhuis Kanaalstraat)	13. Eikenhoutenfunderingsbalk
4. Funderingspalen, hout (pakhuis Kanaalstraat)	14. Veen
5. Mortel-/puinresten in klei	15. Klei (scheiding tussen 14 en 15 niet waargenomen)
6. idem, minder puin	16. Bakstenen funderingsblokken kasteel
7. Baksteenpuinmateriaal	17. Bakstenen funderingspoer kasteel
8. Funderingspalen en planken Kasteel	18. Post-middeleeuwse ophoging
9. Puinmateriaal (baksteen, mortel, weinig leisteen)	19. Post-middeleeuwse ophoging
10. Vette, venige klei met puin en afval	

bevonden zich elektriciteitskabels, zodat naar de kasteelgracht zelf geen onderzoek kon plaatsvinden. Breedte, diepte en doorsnede van de gracht zijn daarom nog niet bekend. De noordelijke gracht aan de zijde van de Kanaalstraat kon niet onderzocht worden, omdat dit deel van het terrein slechts tot op beperkte diepte gesaneerd werd. Enkele andere waarnemingen wijzen er wel op dat er nog grachtvullingen in de bodem aanwezig zijn.²²

3.2.3 Gebouwwresten van de zuidoostvleugel uit begin 18^e eeuw

Tijdens het onderzoek uit 1975 trof men ook de zuidoostvleugel aan, die na 1713 het gedeelte van het kasteel ten oosten van de donjon verving. Blijkens het onderzoek bestond deze vleugel uit een rechthoekig bouwblok van uitwendig circa 15 m lang en 9,3 m breed, dus van bijna dezelfde breedte als de donjon waar hij tegenaan was gebouwd. De funderingen van de buitenmuren waren bijna 0,4 m dik en de oostelijke buitenmuur stond op de oostelijke muurfundering van de hoektoren. De funderingen waren uitgebroken tot een diepte die varieerde tussen 0,16 en 0,6 m boven NAP. De vleugel was opgebouwd uit rode baksteen van $19 \times 9 \times 3,5 = 599 \text{ cm}^3$ (een voor de periode na het jaar 1500 gebruikelijke baksteenmaat) en was door twee tussenmuren verdeeld in drie ruimten, die hier en daar aanwijzingen voor verdere onderverdeling bezaten. De middelste ruimte bezat nabij de noordoosthoek een uitgemetseld funderingsblok van 1,1 bij 0,7 m, mogelijk als fundament voor een schouw of een trap. De meest oostelijke ruimte had een kelder van uitwendig 3 m (oost-west) bij 3,9 m (noord-zuid) waarin een tegelvloer lag. Het muurwerk van de kelder bestond uit kleine gele baksteen ('Ijsselsteen') en was weggebroken tot op een diepte van 0,59 m boven NAP.

3.2.4 Profielbeschrijving

Van het onderzoek uit 1975 is geen profielbeschrijving bekend. In 1998 werd geconstateerd dat de in paragraaf 3.1 behandelde vormingsgeschiedenis van het landschap op de locatie van onderzoek goed herkenbaar was. Zo bestond de bodemopbouw van onder naar boven gezien uit respectievelijk: veen, klei

met ingeschakelde veenbandjes en daarboven klei, waarop de laatmiddeleeuwse ophogingen begonnen. De huidige top van het veen lag tussen 1,5 m en 2,35 m onder NAP. Het exacte verloop van de bovenzijde van het veen kon niet in kaart gebracht worden omdat enerzijds deze sterk vergraven was door laatmiddeleeuwse activiteiten en anderzijds omdat tijdens de bodemsanering hiervoor de mogelijkheden ontbraken. De hier bovenop gelegen kleilaag met ingeschakelde veenbandjes is slechts op twee plaatsen waargenomen. De dikte van de laag bedroeg ongeveer 0,2 m waarbij de top tussen 1,27 m en 2,10 m onder NAP lag. Opgemerkt moet wel worden dat het kasteel gelegen was op buitendijks land, zodat overstromingen en kleiafzettingen hier ook na de tijd van dijk aanleg konden plaatsvinden. Alle aangetroffen sporen waren vanuit de bovenzijde van dit kleipakket ingegraven. De kleilaag moet daarom zijn afgezet voorafgaand aan de kasteelbouw.

3.2.5 Relevante sporen en vondsten in de omgeving

Ten zuiden van de binnenstad van Purmerend zijn archeologische resten teruggevonden van een oud bewoningslint met woonplaatsen vanaf de 11-13^e eeuw op korte afstand van de Melkweg gelegen.²³ Aangenomen mag worden dat dit lint zich ook in de binnenstad heeft voortgezet, maar hiervan zijn nog geen duidelijke sporen teruggevonden.

Via raadpleging van de landelijke archeologische databank ARCHIS werden alle waarnemingen in de binnenstad van Purmerend geanalyseerd. Daaruit bleek dat de oudste vondsten in de binnenstad zelf uit de 12^e eeuw dateren. In onderstaand overzicht zijn de waarnemingen opgenomen van bewoningsresten (en andere relevante zaken) voor zover zij dateren uit de middeleeuwen. Het betreft de volgende waarnemingen op chronologische volgorde van de oudste vondsten per vindplaats:

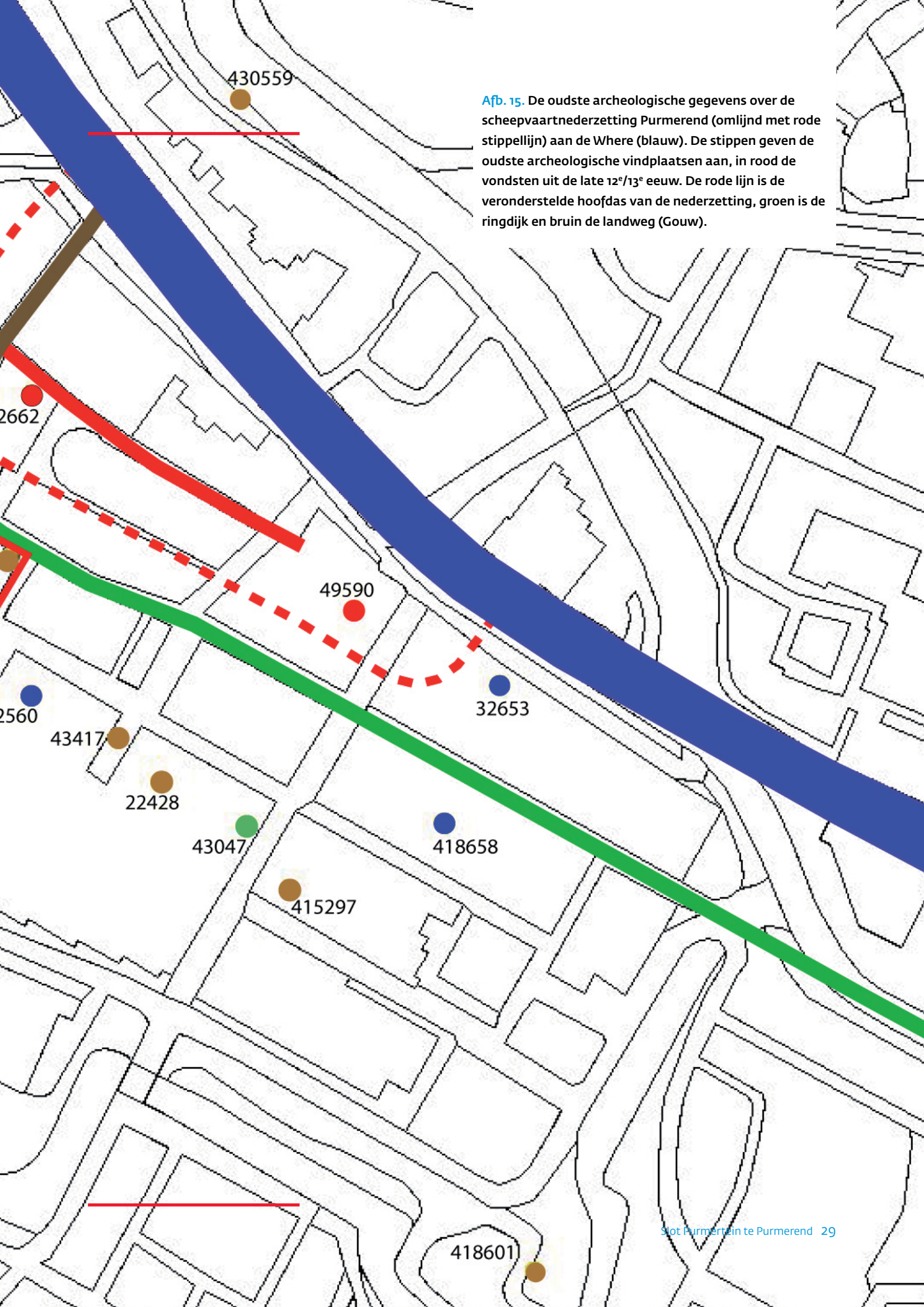
Waarnemingsnummer **32662**: dit betreft ophogingen. Zij zijn aangetroffen aan de achterzijde van het Purmerends Museum (= het voormalige stadhuis). In het profiel bleken de oudste bewoningsresten uit de late 12^e/vroeg 13^e eeuw te dateren, waar bovenop ophogingen lagen; de bebouwing begon op deze plek in de 16^e eeuw.²⁴

²² Door de Archeologische Werkgroep Purmerend (AWP) zijn twee waarnemingen gedaan die waarschijnlijk samenhangen met de vulling van de slotgracht. Eind jaren tachtig werd tijdens de aanleg van een diepriet in de Kanaalstraat op een diepte van 1,8 tot 2 m onder het maaiveld een sloot- of grachtvulling waargenomen en aan de achterzijde van het huis Kanaalkade 20 werd in een sleufje met een diepte tot 1 m onder het maaiveld een donkere laag gevonden. Rietkerk 2007, 20-21.

²³ Lascaris/Oudhof 1995.

²⁴ Hagers 1994.

Afb. 15. De oudste archeologische gegevens over de scheepvaartnederzetting Purmerend (omlijnd met rode stippellijn) aan de Where (blauw). De stippen geven de oudste archeologische vindplaatsen aan, in rood de vondsten uit de late 12^e/13^e eeuw. De rode lijn is de veronderstelde hoofdas van de nederzetting, groen is de ringdijk en bruin de landweg (Gouw).

Waarnemingsnummer **49590**: Kalversteeg. Hier is keramiek vanaf de 12^e eeuw aangetroffen, daarna volgde een ophoging. Opvallend is de aanwezigheid van sintels van schepen uit de 15^e/begin 16^e eeuw.

Waarnemingsnummer **22560**: Nabij de Zuidersteeg zijn enkele 13^e eeuwse keramiekfragmenten en mestkuilen uit de 14^e eeuw gevonden; bebouwing met huizen begint hier in eind 14^e eeuw.²⁵

Waarnemingsnummer **32653**: Aan de Achterdijk vingen de ophogingen aan vóór het midden van de 14^e eeuw; de bebouwing begint hier in 16^e eeuw.²⁶

Waarnemingsnummer **418652**: Dit betreft resten van het St-Ursulaklooster, vanaf eind 14^e eeuw.

Waarnemingsnummer **429481**: Hier bevond zich de fundering van de middeleeuwse kerk (houten roosterwerk met slieten, waarop baksteen), met laatmiddeleeuwse keramiek en een knekelkuil.²⁷ Eerder al was de westzijde van het middeleeuwse kerkhof rond deze kerk verstoord geraakt. Daarbij kwamen menselijke skeletten tevoorschijn die naar de stortplaats Nauerna bleken te zijn afgevoerd.²⁸

Opvallend is dat er in de binnenstad slechts twee plekken zijn (1 en 2) waar vondsten uit de periode van de 12^e eeuw tot in de vroege 14^e eeuw zijn aangetroffen. Deze liggen in de zone langs de Where aan of nabij een

hier te veronderstellen middeleeuwse oevernederzetting (zie paragraaf 3.7). Opvallend is dat op vindplaats 2 ook sintels van schepen gevonden zijn.²⁹ Zij dateren uit de 15e eeuw en onderstrepen het belang van het scheepvaart-aspect van het middeleeuwse Purmerend. Vervolgens zijn er ook twee plekken met vondsten uit de 13e/eerste helft 14e eeuw. Deze sluiten op de oudere zone aan, waarbij één vindplaats ook nu weer nabij de Where ligt.

De twee chronologisch hierop volgende vindplaatsen betreffen het kerkelijk leven van Purmerend uit de late middeleeuwen, namelijk het St-Ursulaklooster en de parochiekerk.

Een aanvulling op deze informatie uit ARCHIS betreft de gegevens uit een kortgeleden uitgevoerde opgraving op korte afstand van slot Purmerstein, ten zuiden van de Neckerdijk. Over dit onderzoek is een evaluatierapport verschenen waarin enkele belangrijke gegevens vermeld worden.³⁰ De oudste sporen op het terrein bleken te dateren uit de 14^e of 15^e eeuw, het oudste bouwwerk was een groot pand, evenwijdig gelegen aan de Neckerdijk, dat uit de 16^e eeuw zou dateren. Later werden op deze plek woonhuizen gebouwd die haaks op de Neckerdijk lagen. Het grootste baksteenformaat dat tijdens dit onderzoek was aangetroffen (22 x 11 x 5 = 1210 cm³) komt overeen met een formaat dat bij slot Purmerstein werd toegepast en dat gebruikelijk was in de periode 1395-1425/1435.

25 Walle-van der Woude 1992.

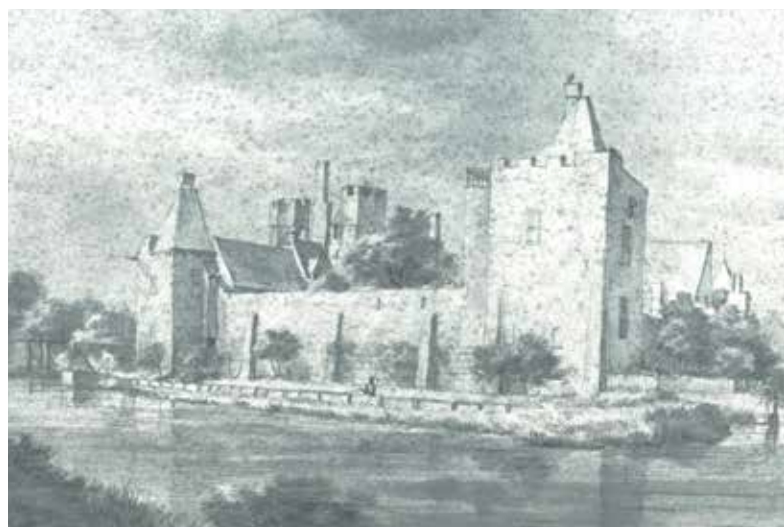
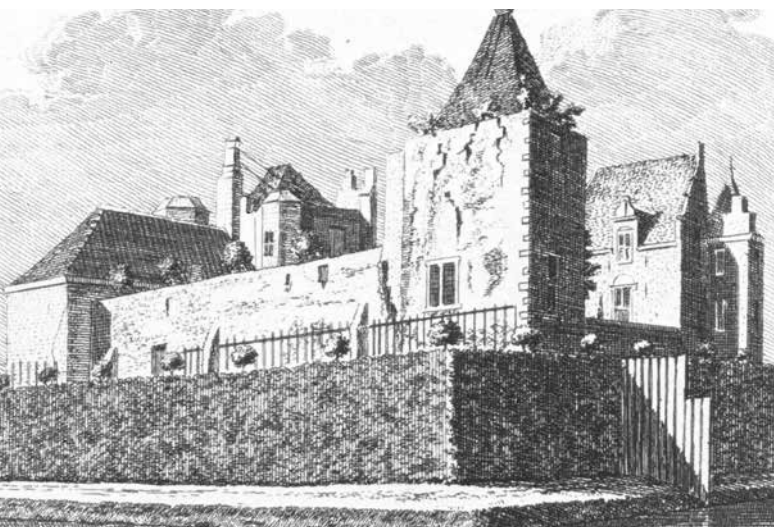
26 Hagers 1995.

27 De Leeuw/Torremans 2011.

28 Archeologische Kroniek Noord Holland over 2000, 52.

29 Sintels zijn metalen plaatjes die in de middeleeuwen werden gebruikt om schepen (mede met behulp van breeuwsel, vaak bestaand uit mos) waterdicht te maken.

30 Salomons z.d.

Tenslotte is een archeologisch bureauonderzoek van belang dat in 2007 werd opgesteld door RAAP Archeologisch Adviesbureau BV. In verband met beoogde ontwikkeling van het Beemsterburgwal-kwartier werd een overzicht gegeven van de archeo-

logische waarden binnen dat gebied, waarin ook het kasteelterrein van slot Purmerstein gelegen is.³¹

³¹ ARCHIS-onderzoeksmelding 23255. Het gegeven advies over het kasteelterrein is om bij grondroerende werkzaamheden deze onder archeologische begeleiding te laten plaatsvinden (Rietkerk 2007, 4). Het opvolgen van dit advies brengt echter grote risico's met zich mee, omdat de grote hoeveelheid te verwachten sporen en vondsten zich moeilijk in een archeologische begeleiding laten documenteren en verzamelen.

links

Afb. 16. Purmerstein gezien vanuit het noordoosten, begin 18^e eeuw. (Pronk 1726)

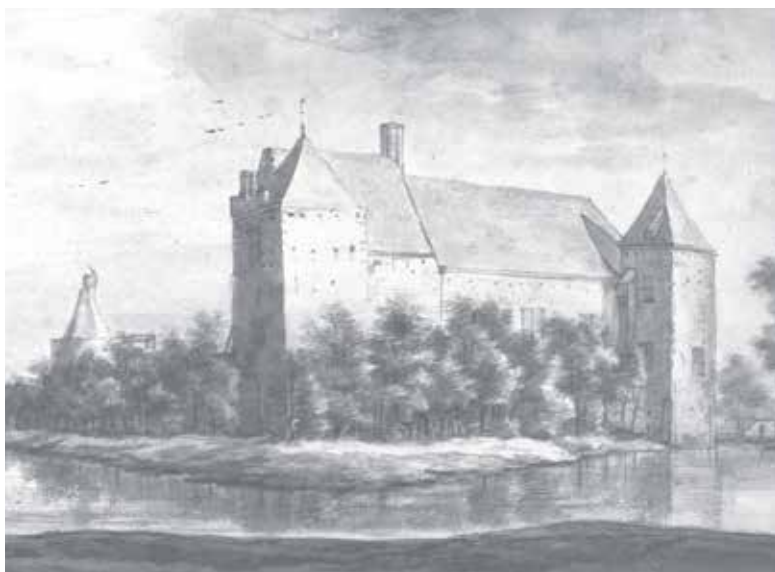
Afb. 17. Purmerstein vanuit het noordoosten, midden 17^e eeuw. (Roghman)

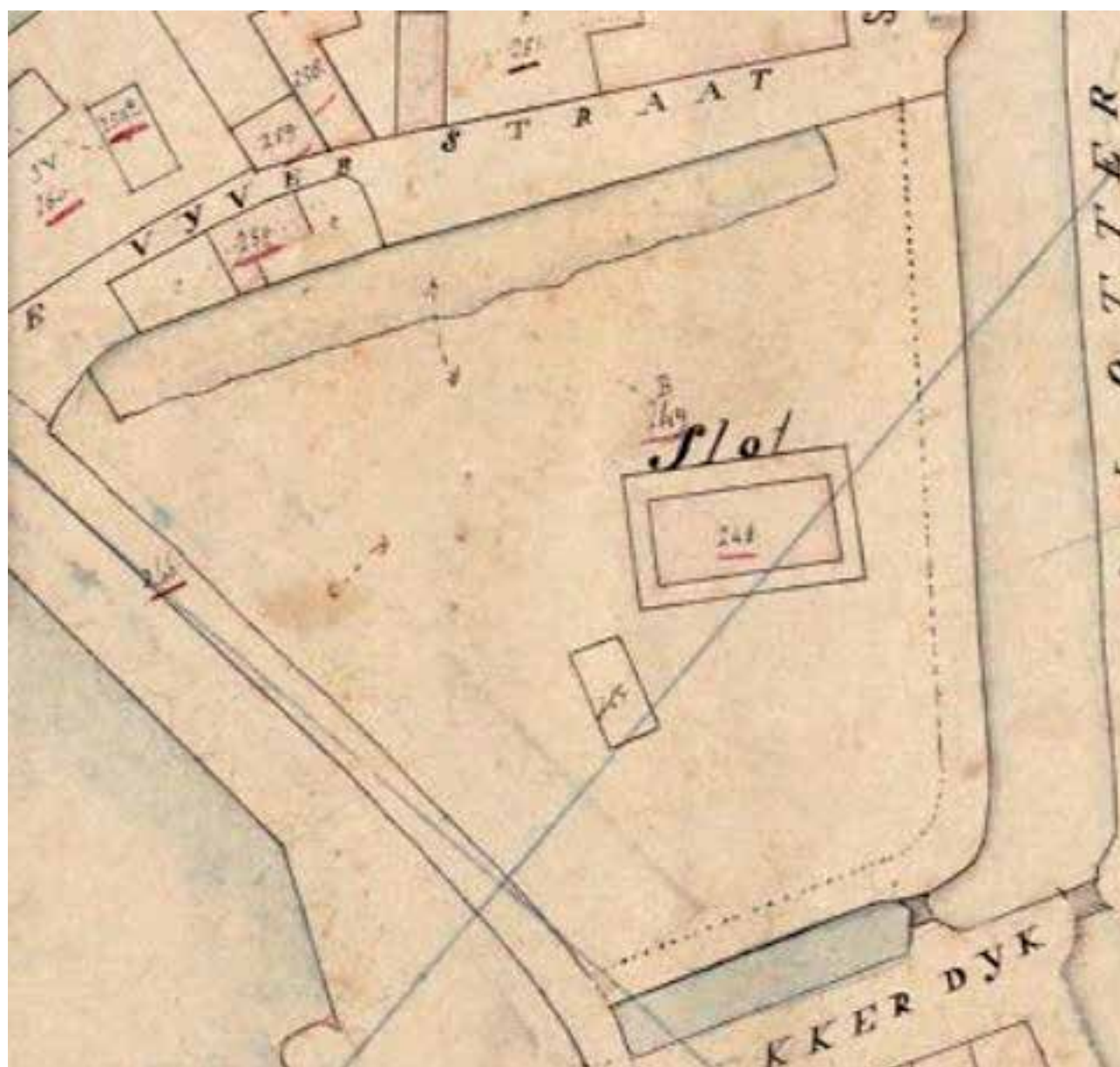
boven

Afb. 18. De voorgevel (zuidzijde), rond midden 17^e eeuw. (Saenredam)

rechts

Afb. 19. Purmerstein vanuit het noordwesten, midden 17^e eeuw. (Roghman)

3.3 Vondsten

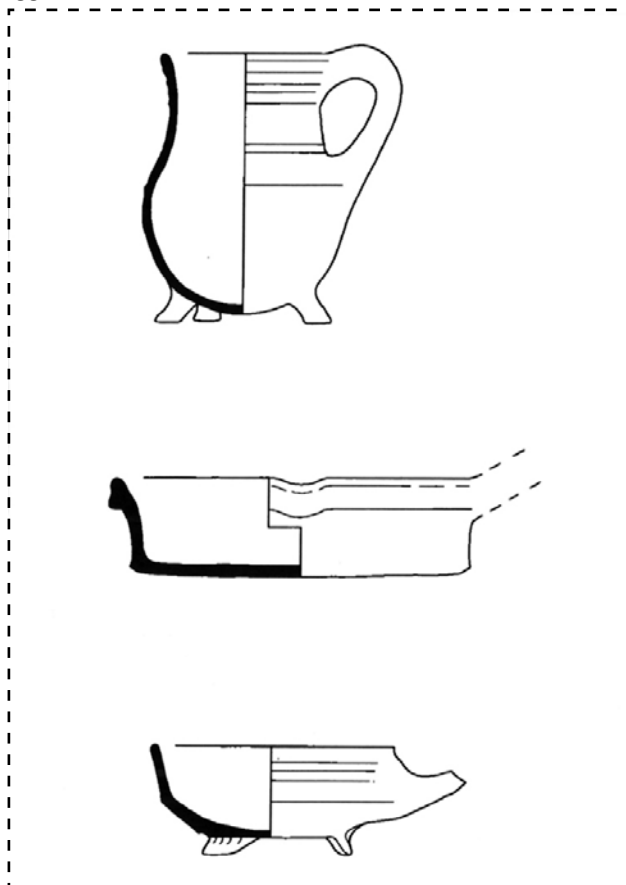
Tijdens het onderzoek is slechts een beperkte hoeveelheid vondstmateriaal aangetroffen. Het merendeel hiervan is bovendien afkomstig uit grondpakketten die dateren van na de afbraak van het kasteel en die in recentere tijden vaak nog waren geroerd bij bouwactiviteiten sinds de 18^e eeuw. Aangezien het vondstmateriaal hieruit niet kan bijdragen aan onze kennis over de bouw van het kasteel en de levensstijl van de bewoners, blijft dit verder buiten beschouwing. Een determinatielijst van het vondstmateriaal is wel als bijlage aan dit rapport toegevoegd.

Slechts enkele contexten die met zekerheid tot de periode van bouw of bewoning van het kasteel behoren, leverden dateerbaar materiaal op. Het betreft daarbij stortpakketten langs binnen- en buitenzijde van de beschoeiing van de slotgracht en vondsten uit de beerput bij de noordoostelijke hoektoren.

3.3.1 Vondsten aan de binnenzijde van de beschoeiing

De stortpakketten langs de beschoeiing leverden tientallen fragmenten aardewerk op, maar slechts een beperkt deel van de fragmenten van het stortpakket aan de binnenzijde kon gereconstrueerd worden tot dateerbare typen. Het gaat daarbij om een bakpan en een grape uit de tweede helft van de 16^e en de eerste helft van de 17^e eeuw. De grape³² heeft een hoog lichaam dat versmalt naar de mondingopening (afb. 21, boven). De grootste diameter van de buik is afgezet met een ribbel. Ook op de hals zijn enkele flauwe draairibbels zichtbaar. Alleen de binnenzijde is geglazuurd. Op basis van de uitvoering kan deze grape, ook wel kookkan genaamd, in de tweede helft van de 16^e en de eerste helft van de 17^e eeuw gedateerd worden. De bakpan³³ bezit een zware

Afb. 21. Keramiek aangetroffen tijdens het onderzoek in 1998.

naar buiten gevouwen driehoekige rand en een scherpe knik op de overgang van wand naar bodem (afb. 21, midden). Alleen de binnenzijde is geglazuurd.³⁴

Uit historische gegevens is bekend dat in de 17^e eeuw het terrein tussen kasteel en slotgracht opgehoogd werd en geschikt gemaakt om als tuin te worden ingericht. Mogelijk moet het aangetroffen stortpakket met deze verandering in verband gebracht worden. De datering van het in het stortpakket aangetroffen vondstmateriaal spreekt dit in ieder geval niet tegen.

3.3.2 Vondsten uit de beerput bij de noordoosttoren

De vulling uit de beerput leverde slechts een kleine hoeveelheid vondstmateriaal op. In feite betreffen het slechts twee exemplaren, namelijk een 17^e eeuwse pijpensteel en diverse fragmenten van een kleine steelkom uit de 15^e eeuw van rood aardewerk.³⁵ Deze

Literatuur: Bitter 1995, 121, afb. 5

34 Voor de datering van dit materiaal zie Bitter 1995, grape: 121, afb. 5 en bakpan: 128, afb. 31.

35 Vondstnummer: 19-Gz-122/58 (beerput)

Voorwerp: steelkom

Datering: 15

Afmetingen: 6.3/14.8

Materiaal: roodbakkerend

32 Vondstnummer: 19-Gz-122/73 (stortpakket gracht)

Voorwerp: grape

Datering: 16B-17A

Afmetingen: 16.4/12

Materiaal: roodbakkerend

Oppervlaktebehandeling: binnenzijde loodglazuur, buitenzijde enkele spatten

Vorm: driepoot, worstoor verticaal

Opmerkingen: enkele draairibbels op buik en schouder

Literatuur: Bitter 1995, 128, afb. 31

33 Vondstnummer: 19-Gz-122/73 (stortpakket gracht)

Voorwerp: bakpan

Datering: 16B-17A

Afmetingen: 6.1/23.4

Materiaal: roodbakkerend

Oppervlaktebehandeling: binnenzijde loodglazuur

Vorm: schenklip 90 graden, binnenzijde loodglazuur

heeft (waarschijnlijk) drie kleine uitgeknepen lobvoeten en de steel is kort en licht naar boven gebogen (afb. 21, onder). Alleen aan de buitenzijde komen enkele lichtgroene glazuur-vlekken voor. Deze kom kan op basis van het voor-komen van lobvoeten in de 15^e eeuw gedateerd worden.

Vanwege de datering voor de steelkom kan ervan worden uitgegaan dat de 17de eeuwse pijpensteel een 'verontreiniging' betreft. Mogelijk is deze bij het verzamelen van het materiaal van boven af erin gevallen. De werkomstandigheden tijdens het bergen van de vulling maakt dit zeer wel mogelijk. Een andere, minder waarschijnlijke, mogelijkheid is dat de beerput gedurende meerdere eeuwen in gebruik is geweest.

In ieder geval betreft dit de enige context die met grote waarschijnlijkheid kan worden toegeschreven aan de middeleeuwse periode van Purmerstein. Daarom is het hierin aangetroffen paleo-ecologisch materiaal nader onderzocht. Dat niet meer contexten uit deze periode zijn aangetroffen komt waarschijnlijk doordat de woonvertrekken zich aan de andere zijde van het kasteel bevonden. Daar komt bij dat door de sloop van het kasteel en de daarop volgende bouwactiviteiten het oorspronkelijk maaiveld en de daarbij behorende sporen sterk vergraven zijn.

Van de beerput zijn twee eiken balken onderzocht en één paal van fijnspaar/larijs. Ter vergelijking: in de fundering van het slot waren slieten gebruikt, die van berk, maar vooral els bleken te zijn. De balken daarentegen waren vooral van eiken, met slechts enkele elzen. De beschoeiing van de oostelijke kasteelgracht bestond uit eikenhouten palen waartegen aan de binnenzijde elzenhouten planken bevestigd waren (zie verder de beschrijving van het houtonderzoek in hoofdstuk 3.4, waarin ook het andere paleo-ecologische materiaal wordt besproken).

3.4 Paleo-ecologisch onderzoek

H. van Haaster en K. Hänninen

Het paleo-ecologisch onderzoek betrof voornamelijk

Oppervlaktebehandeling: buitenzijde enkele spatten loodglazuur

Vorm: standlob (waarschijnlijk 3, licht geknepen steel, kort

Opmerkingen: steel licht omhoog gekromd

zaden, pollen, faunaresten en hout uit de aangetroffen beerput. Daarnaast is ook gekeken naar het hout uit de funderingen en van de beschoeiingen.

3.4.1 Zaden uit het beermonster

In bijlage 3 zijn de resultaten van het zadenonderzoek weergegeven. De gevonden resten zijn verdeeld in de twee hoofdgroepen: gebruiksplanten en wilde planten. De eerstgenoemde is onderverdeeld in fruit, meel-leveranciers, kruiden en olieleveranciers. De tweede groep bestaat uit akkeronkruiden, tredplanten, planten van ruigten, storings- en natte pionierplanten, water- en oeverplanten, graslandplanten, heideplanten en niet nader in te delen planten. Deze laatste groep bestaat uit taxa die niet op soort konden worden gedetermineerd. Het materiaal was matig geconserveerd. Dat blijkt uit het relatief weinig voorkomen van kwetsbare zaden zoals grassen en met name graan. Het in grassen (en dus ook in graan) aanwezige zetmeel verdwijnt na verloop van tijd, zodat alleen de kwetsbare zaadhuid (in geval van graan noemen we dit zemelen) overblijft. Aangezien graan vaak het stapelvoedsel was, wemelt het in goed geconserveerde monsters uit beerputten van de fragmenten van zemelen. In de beerput van kasteel Purmerstein zijn wel graanfragmenten aangetroffen, maar het zijn steeds de meer resistente delen, de zogenaamde navels. Andere kwetsbare soorten komen slechts in kleine aantallen voor.

De fruitsoorten zijn in het beermonster met goed herkenbare stevige pitten ruim vertegenwoordigd. Het gaat om aalbes, zwarte bes of kruisbes (*Ribes* sp.), bosaardbei (*Fragaria moschata/vesca*), appel (*Malus domestica*), bosbes (*Vaccinium* sp.), braam (*Rubus fruticosus*), druif, dan wel krent of rozijn (*Vitis vinifera*), framboos (*Rubus idaeus*), zoete en zure kers (*Prunus avium* en *P. cerasus*), peer (*Pyrus communis*), pruim (*Prunus domestica* subsp. *domestica*), vijg (*Ficus carica*) en vlier (*Sambucus nigra*). In tegenstelling van wat men vaak denkt, waren middeleeuwers dol op fruit. Bij een kasteel bevond zich standaard een boomgaard met allerlei fruitbomen.³⁶ Van de vlierbes is niet duidelijk of deze inderdaad als fruit is gegeten. Hij kan ook op het erf of langs de kasteelgracht hebben gestaan en het zaad kan toevallig in de beerput terecht zijn gekomen. De kersenpitten zijn aangevreten door muizen. Dit

³⁶ Vaak probeerde men wijnstokken en vijgenbomen te telen, maar er werden ook gedroogde druiven en vijgen van betere kwaliteit geïmporteerd uit Frankrijk en andere landen rond de Middellandse zee.

wijst mogelijk op de aanwezigheid van een voorraad al dan niet gedroogde kersen.

Voor de determinatie van het graan (Cerealia) zijn de dikte van de navel en het patroon op de zaadwand van belang. Vanwege matige conservering en de fragmentatie van het materiaal kon slechts één keer een mogelijke gerstkorrel (cf. *Hordeum spec.*) worden gedetermineerd. Mogelijk is ook rogge gegeten gezien het voorkomen van korensla (*Arnoseris minima*), korenbloem (*Centaurea cyanus*), eenjarige hardbloem (*Scleranthus annuus*) en schapezuring (*Rumex acetosella*), soorten die vroeger veelvuldig in roggeakkers groeiden.³⁷ Naast graan is boekweit (*Fagopyrum esculentum*) als meelleverancier gebruikt; hiervan maakte men pap en pannenkoeken. Deze soort is echter slechts in zeer lage aantallen gevonden.

Dille (*Anethum graveolens*) en selderij (*Apium graveolens*) kunnen voor het kruiden van voedsel of drank zijn gebruikt. Maanzaad (*Papaver somniferum*) werd ook in de middeleeuwen al op brood gedaan. Met hop (*Humulus lupulus*) werd het bier smaak gegeven. Hennep (*Cannabis sativa*) wordt in oude kruidenboeken genoemd vanwege zijn geneeskrachtige werking. Van hennep, maar ook van maanzaad, werden slaapmiddeltjes gemaakt. Er is pollen van zonnedauw (*Drosera*) gevonden. Een aftreksel van deze plant werd gebruikt tegen longklachten. Deze vondsten duiden mogelijk op medicinaal gebruik; hennep werd ook wel gebruikt als vogelvoer. In de rekeningen van het klooster Leeuwenhorst bij Noordwijk is in 1475/1476 sprake van de aankoop van hennepzaad voor het vogeltje van de abdis.³⁸ Ook olie van raapzaad (*Brassica rapa*) werd vroeger veel tijdens de maaltijdbereiding en als geneesmiddel of lampolie gebruikt. De uitgebreide cultuur van raapzaad zal in het verleden ongetwijfeld tot verwildering en opslag tussen andere cultuurgewassen hebben geleid. De kans dat het raapzaad met bijvoorbeeld het graan is mee geoogst, is dan ook behoorlijk groot.

De wilde planten in bijlage 3 zijn ingedeeld naar hun tegenwoordige voorkomen, maar de meeste soorten zijn vrijwel zeker afkomstig uit akkers en tuinen. Doordat chemische onkruidbestrijding nog niet werd

toegepast, kwamen vroeger veel meer wilde planten in akkers en tuinen voor dan tegenwoordig. We moeten hierbij niet alleen denken aan 'echte' akkeronkruiden als klaprozen en korenbloemen, maar ook aan soorten die tegenwoordig vooral in andere milieus voorkomen. Omdat kunstmest in de 15e eeuw nog niet bestond, werd de vruchtbaarheid van akkers op peil gehouden met natuurlijke mest. Het gaat hierbij niet alleen om stalmest maar ook stadsbeer. Op deze manier kwamen vroeger veel onkruidzaden uit uiteenlopende milieus op de akkers terecht. Veel soorten overleefden de omstandigheden op de akkers niet, maar andere soorten konden zich wel handhaven en gingen deel uitmaken van de akkeronkruidvegetatie. Hierdoor werden veel onkruiden met het graan meegeoogst. Door het ontbreken van goede zaadschoningsmethoden kwamen veel onkruidzaden zo via brood en/of pap uiteindelijk in de beerput terecht. Ook zullen veel onkruiden meegeoogst zijn met tuinbouwproducten en bij het schoonmaken daarvan met het andere keukenafval in de beerput terechtgekomen zijn. De aanwezigheid van de meeste soorten wilde planten in de beerput moet waarschijnlijk op deze wijze verklaard worden. Uiteraard kan een aantal soorten ook heel goed op of rond het kasteelterrein gestaan hebben. Dit kan bijvoorbeeld gelden voor de tredplanten³⁹ en planten van natte ruigten.⁴⁰

Zo kunnen planten als heen (*Bolboschoenus maritimus*), lidsteng (*Hippuris vulgaris*), wolfspoot (*Lycopus europaeus*) en bitterzoet (*Solanum dulcamara*) langs de oever van de kasteelgracht hebben gestaan. Mogelijk betekent de goede vertegenwoordiging van water- en oeverplanten (zie ook de resultaten van het pollenonderzoek) dat de beerput in een bepaalde periode in open verbinding met de kasteelgracht heeft gestaan. De graslandplanten zouden afkomstig kunnen zijn van stro, dat bijvoorbeeld werd gebruikt als bedding voor dieren, matrasvulling of dakbedekking, maar veel soorten kunnen ook afkomstig zijn uit akkers, tuinen of nabijgelegen grasland.

Opvallend is dat nogal wat resten van heideplanten in het monster aanwezig waren. Het gaat om takjes en blaadjes van struikhei (*Calluna vulgaris*) en dophei (*Erica tetralix*). Dergelijke vondsten in beerputten zijn niet ongevoel. Ze worden soms geïnterpreteerd als

37 Bij het roggebrood van toen moet niet alleen gedacht worden aan het zwarte roggebrood van nu, maar ook aan allerlei andere vormen die meer op gewoon brood lijken.

38 Van Haaster 1997.

39 Groeiend op plaatsen die veel betreden worden.

40 In het wild groeiend op natte bodem.

restanten van heidebezems, maar sommige resten zijn verkoold, wat eerder wijst op een herkomst uit turf(as).

3.4.2 Pollen uit het beermonster

De resultaten van het onderzoek naar pollen (stuifmeel) staan weergegeven in bijlage 4. Het is opvallend dat in het monster maar weinig cultuurgewassen zijn aangetroffen. Meestal levert aanvullend pollen-onderzoek aan monsters uit beerputten een aantal extra cultuurgewassen op, vooral keukenkruiden.

In dit geval konden alleen granen en een pollenkorrel van kervel (*Anthriscus cerefolium*) worden aangetoond. De consumptie van granen was ook al door het zadenonderzoek aangetoond, maar resten van kervel zijn tijdens het zadenonderzoek niet gevonden. Dit komt omdat kervel een keukenkruid is dat geoogst wordt als zich nog geen zaden aan de plant hebben gevormd. De kans om dit kruid door pollenonderzoek aan te tonen is dan ook veel groter.

Wat de bomen betreft is pollen van els (*Alnus*) het best vertegenwoordigd, terwijl ook hazelaar en berk relatief goed vertegenwoordigd zijn. Andere boomsoorten speelden een minder belangrijke rol. Het is mogelijk dat els in de nabije omgeving van belang was, maar het pollen kan ook op andere wijze in de beerput zijn gekomen, bijvoorbeeld doordat het aanwezig was op of in voedsel.

Soorten uit de categorie heide- en veenplanten zijn in het monster goed vertegenwoordigd. Het gaat vooral om pollen van heideachtigen en sporen van veenmos. *Meliola* is een schimmel die parasiteert op de wortels van struikhei. *Assulina* is een micro-organisme dat veel wordt gevonden in veenmosveen. Alle soorten kunnen in de beerput terecht zijn gekomen door het gebruik van heidebezems, maar mos (met assulina's) werden ook vaak gebruikt bij de verzorging van wonden.

Het pollenmonster valt verder op door de aanwezigheid van hoge aantallen sporen van groenwieren. Het gaat om een soort uit het geslacht *Pediastrum*. Deze wieren zijn karakteristiek voor voedselrijk, relatief ondiep water. Ook tijdens het zadenonderzoek zijn indicatoren voor open water aangetroffen. Dit betekent dat de beerput in open verbinding met de slotgracht moet hebben gestaan, of dat men schrob- of spoelwater uit de gracht haalde.

De soorten uit de categorieën graslandplanten en diverse onkruiden vormen een bevestiging van de resultaten van het zadenonderzoek. Tot slot moet worden opgemerkt dat geen resten van darmparasieten en zemelen in het pollenmonster konden worden aangetoond. Pollenonderzoek aan beermonsters uit het verleden levert vrijwel altijd eieren van darmparasieten en zemelen op. Hun afwezigheid betekent mogelijk dat het aandeel van menselijke uitwerpselen in het onderzochte materiaal vrij gering is geweest.

3.4.3 Faunaresten uit het beermonster

De overige vondsten staan in bijlage 3 onderaan weergegeven. Het gaat daarbij vooral om puin. Daarnaast zijn relatief veel mosselschelpen en eieren van watervlooien gevonden. De mossels zijn ongetwijfeld door de vroegere gebruikers gegeten. De watervlooien kunnen erop wijzen dat de beerput in open verbinding met de gracht heeft gestaan, maar er kan natuurlijk ook spoelwater uit de gracht zijn gehaald. Van de visresten (schubben en wervels) is het waarschijnlijk dat het om keukenafval gaat. Onder de visresten bevonden zich schubben van baars (*Perca fluviatilis*) en wervels van paling (*Anguilla anguilla*).

3.4.4 Hout van de beerput

De resultaten van het houtonderzoek staan vermeld in bijlage 5. Van de beerput zijn twee balken onderzocht. De diameters van de gebruikte stammen zijn 18 en 26 cm. Voor de laatstgenoemde is een kwart stam gebruikt, de eerstgenoemde heeft stamcode B. In één van de balken (vondstnr. 79) was nog een pin aanwezig, gemaakt uit een stuk stam. Alle drie de stukken zijn van eikenhout (*Quercus*). Het laatste stuk (vondstnr. 4), is een paal uit fijnspar/lariks (*Picea abies/Larix decidua*). De vierzijdige punt was 35 cm lang.

3.4.5 Hout van de funderingen

De in de fundering gebruikte slieten blijken van elzenstammen (*Alnus spec.*, N=5) en berk (*Betula spec.*) te zijn gemaakt. Bij drie zat de schors er nog aan. De diameters varieerden van 10-22 cm. De balken zijn aan de kopse kant getrapt. Aan één lange zijde is een grof bekapte en uitgeschuurde holte voor dwarsplanken aanwezig.

Bij de tien onderzochte balken zijn elzen (N=3) en eiken

(*Quercus* sp.; N=7) gebruikt. De elzen hebben diameters van 13-15 cm en zijn gemaakt door van een stam aan vier zijden ongeveer evenveel af te kappen, zodat een vierkante of rechthoekige vorm ontstaat, met het hart van de boom in het midden van de balk (stamcode B en C, zie bijlage 5). De eikenhouten balken hebben diameters van 12-18 cm (gemiddeld 14 cm). Twee ervan zijn gemaakt op de manier van de elzen balken (stamcode B), de rest is slechts van twee kanten recht bekapt (stamcode A). Bij deze stukken was het spint steeds aanwezig.⁴¹ Het laatste onderzochte stuk van de fundering is een elzenhouten plank, gemaakt door een dunne plak van een stam af te kappen (stamcode E). De breedte en de dikte van de plank zijn 11 x 2,5 cm.

3.4.6 Hout van de beschoeiingen

De twee mogelijke palen van de beschoeiing van de gracht zijn uit eikenhout gemaakt.⁴² De diameters zijn 7 en 10 cm; de stukken zijn van rondhout, waarvan er één aan **één zijde bekapt** is (stamcode D). Mogelijk is dit een deel van de punt.

3.4.7 Discussie over de resultaten van het paleo-ecologisch onderzoek

Het zadenonderzoek heeft een aardig beeld opgeleverd van de voedingsgewoonten van de 15e-eeuwse gebruikers van dit deel van het kasteel. Het beeld dat we van hun voeding hebben gekregen is echter zeker niet compleet. Door de matige conservering van het materiaal konden alleen voedingsmiddelen worden aangetoond die stevige zaden of pitten bezitten. Fruit is daarom relatief goed vertegenwoordigd, terwijl groenten en keukenkruiden vrijwel niet aanwezig zijn. Ook zijn we nauwelijks iets te weten gekomen over de dierlijke component in de voeding. Alleen de consumptie van mosselen is zeker.

Hoewel het aangetroffen voedingsmiddelen spectrum niet compleet is, kan wel worden geconcludeerd dat het geen typisch 'kasteelspectrum' is. Rijke contexten

⁴¹ Spint wordt gevormd door de laatste jaarringen van de boom en is belangrijk bij dendrochronologisch onderzoek, omdat hiermee een kapdatum kan worden berekend. In dit geval zijn de aantallen jaarringen echter laag (20-40 ringen), zodat dendrochronologisch onderzoek (waarbij minimaal 60 ringen nodig zijn) niet zinvol is, temeer omdat aangenomen mag worden dat het hout uit één partij afkomstig is.

⁴² Het hout van de beschoeiing van de gracht kon niet compleet geborgen worden. De diepst gelegen delen (die waarschijnlijk aangepunt waren) ontbreken, zodat er geen informatie over de lengte en het aantal zijden van de punt is.

uit de 15e eeuw leveren meestal dure voedingsmiddelen als rijst, perzik, abrikoos, kruidnagel en peper op. Ook in matig geconserveerde beermunsters zijn deze voedingsmiddelen nog wel te herkennen. Hun afwezigheid in het onderzochte materiaal uit de beerput van kasteel Purmerstein betekent waarschijnlijk dat de gebruikers van de noordoostelijke hoektoren in de 15e eeuw vrij normale voedingsgewoonten hadden en niet tot een in sociaal opzicht hogere klasse van de samenleving behoorden. Omdat het hier niet ging om het woongedeelte van de kasteelheer en zijn familie, maar om een relatief afgelegen toren, is het afval waarschijnlijk van personeel afkomstig.

Met betrekking tot de houtkeuze voor de verschillende constructieve elementen kan opgemerkt worden dat zowel els als eik inheemse houtsoorten betreffen. Met name eikenhout is vanwege de duurzaamheid ervan bijzonder geschikt voor bouwconstructies. Elzenhout is minder sterk maar daar tegenover staat dat het onder water wel zeer duurzaam is. Het gebruik van elzenhout voor de slieten, die waarschijnlijk onder de grondwaterspiegel stonden, is dan een voor de hand liggende keuze. Voor het rooster, dat een groot deel van het gewicht van de bouwelementen moest dragen, was eikenhout het beste materiaal.

3.5 Een bouwkundige beschrijving van Purmerstein in de 17^e eeuw

Een uitvoerige beschrijving van het historische verhaal over slot Purmerstein op basis van schriftelijke bronnen is opgenomen in bijlage 1. De persoon Willem Eggert, zijn verheffing tot heer van Purmerend in 1410 en de daarop volgende bouw van slot Purmerstein, maar ook de ontwikkelingen in latere eeuwen komen daarin uitvoerig aan bod.

Hieraan kan worden toegevoegd een beschrijving van het slot uit de 17^e eeuw, die door Halmael in zijn publicatie uit 1843 werd opgenomen. Hij vond deze oudere beschrijving in een 'oud belangrijk Handschrift'.⁴³ De tekst hiervan is duidelijk door een ooggetuige opgesteld tijdens een bezoek aan het slot vóór de sloop in 1741. Er worden belangwekkende bouwkundige gegevens vermeld, zoals gebruikte

⁴³ Halmael e.a. 1843, 64-86: 'Purmersteijn. Eenige aantekeningen betreffende dat slot'. De beschrijving staat op de pagina's 83-86.

materialen en een aantal afmetingen.⁴⁴ Vanwege het grote belang hiervan worden de belangrijkste gegevens uit deze beschrijving vermeld. Bij de omrekening van de opgegeven afmetingen wordt daarbij steeds uitgegaan van de Purmerendse maat, met steeds de Rijnlandse maat daarachter. Bij de omrekening van de treden zijn de daarvoor geldende twee mogelijkheden vermeld.

De voorzijde van het kasteel, dus de zuidzijde, had een totale breedte van hoektoren tot hoektoren van 180 voet (59,2 of 56,5 m) en de lengte vanaf de ingang tot achteren mat 168 voet (55,3 of 52,3 m). De gracht had een breedte van 30 voet (9,9 of 9,4 m) en een totale lengte van 352 treden (331,6 dan wel 579 m).

De binnenplaats was met klinkers bestraat en aan de linkerkant van het plein was een trap van natuursteen (arduin oftewel blauwe hardsteen) van zeven treden, leidend naar een grote deur van de grote zaal, ook wel *marmeren zaal*. Naast de linkerkant van de trap, in de hoek, was de deur van een kelder. Via deze deur kwamen links in de keuken, rechts bij de gevangenissen. De *marmeren zaal* had een lengte van ruim 76 voet (25 of 23,9 m) en besloeg de breedte van het gehele gebouw aan de noordwestzijde van ruim 30 voet (9,9 of 9,4 m). De wanden waren wit gepleisterd evenals bij bijna alle kamers op de tweede verdieping.⁴⁵ De zoldering van de zaal was beschilderd met loofwerk en vogels (o.a. pauwen en papegaaien), de vloer bestond uit witte en blauwe marmeren stenen van ieder een voet in 't vierkant. Er waren vier ramen aan de schanszijde (= westzijde) en drie aan de kant van binnenplaats/slottuin (= oostzijde).

Zowel links als rechts van de zaal (gezien bij het binnenkomen) waren vleugeldeuren. Links leidden die naar de 'nieuwe zaal' aan de voorkant van het slot, rechts naar de *Princen-zaal*, zo genoemd vanwege de ontvangst van Maurits en Frederik Hendrik in 1612 en Willem II in 1650. Deze *Princen-zaal* was het tweede vertrek in rang, 60 voet lang (19,7 of 18,8 m) en 26 voet breed (8,6 of 8,2 m) en bezat geen ramen aan de

44 Voor de omrekening van de oude maten naar meters is hier gebruik gemaakt van de website www.meertens.knaw.nl/mgw/ van het Meertens-instituut. Hieruit blijkt dat een Purmerendse voet 0,329 m is. Rond 1800 bleek dat in Purmerend ook wel gebruik werd gemaakt van de Rijnlandse voet van 0,314 m. Een 'tred' was 3 of 5 voet lang, omgerekend dus tussen 0,942 en 1,645 m.

45 Hiermee moeten de kamers op dit niveau (hoofdverdieping) bedoeld zijn, want er waren geen bovenkamers met muren van enige hoogte.

noordwestzijde. Een trap leidde naar de bovenverdieping van de noordwestelijke hoektoren. Halmael voegt hier nog aan toe dat de Bentheimer zandsteen van de hoge torens zich in zijn tijd bevond onder de waag te Purmerend als bestrating van de grond.

3.6 Iconografische gegevens: een rondgang door het kasteel

3.6.1 Inleiding

Om een zo helder mogelijk beeld te krijgen van de morfologie van slot Purmerstein is het noodzakelijk om behalve de opgegraven structuren, ook de afbeeldingen van het kasteel te bestuderen. Het archeologisch onderzoek betrof immers maar een deel van het gebouw, zodat we voor een totaalbeeld afhankelijk zijn van iconografische bronnen. De afbeeldingen dateren uit de periode tussen het midden van de 16^e eeuw en de sloop van het slot in 1741. Uit later tijd zijn alleen foto's bekend van stallen; deze zouden in het begin van de 18^e eeuw gebouwd zijn. Jacobs⁴⁶ heeft in zijn studie veel afbeeldingen bijeen gebracht, maar mede op basis van de archeologische onderzoekingen blijkt een nadere interpretatie nog de nodige nieuwe inzichten op te leveren.

Uit de eerste anderhalve eeuw van zijn bestaan zijn er geen afbeeldingen van het kasteel bekend, zodat we moeten terugwerken vanaf een latere periode, wat de nodige risico's met zich mee brengt. Er kan in die

46 Jacobs 1998.

Afb. 22. Slot Purmerstein vanuit het zuidoosten, begin 17^e eeuw (Visscher 1617)

anderhalve eeuw immers al veel veranderd zijn. De eerste keer dat slot Purmerstein werd afgebeeld was omstreeks 1560, toen de bekende cartograaf Jacob van Deventer de stadsplattegrond van Purmerend vervaardigde.⁴⁷ Het kasteel staat hierop schetsmatig afgebeeld, de belangrijkste informatie die hieruit verkregen kan worden, is de ligging aan de rand van de stad en het water, buiten de dijk. Ook lijkt het kasteel door een dubbele gracht te zijn omringd.⁴⁸

We moeten wachten tot het midden van de 17^e eeuw voor een meer nauwkeurig totaalbeeld van het kasteel op de stadsplattegrond van Blaeu en de hierop gebaseerde (maar meer gedetailleerde) plattegrond van De Wit.⁴⁹ Hierop is duidelijk te zien dat het slot op een groot eiland lag en dat toen alleen de zuidwestelijke hoektoren direct aan het water van de gracht grensde, terwijl evenwijdig aan de noordelijke en de oostelijke gevel de gracht op relatief korte afstand van het kasteel liep (uit het archeologisch onderzoek blijkt dat die afstand aan de oostzijde 8 tot 9 m was). Nergens grenzen de gebouwen aan het grachtwater, vooral aan de zuid- en westzijde is de gracht ver weg, behalve dan bij de zuidwesttoren.

Dat het grachtwater oorspronkelijk wel direct om de muren van het kasteel heen spoelde, blijkt uit de afbeelding van de voorgevel van Purmerstein door Saenredam.⁵⁰ Duidelijk is te zien dat de gracht vlak voor het slot gelegen was en dat de gebouwen daaruit oprezen en zich daarin spiegelde. Zoals uit de beschrijving van het slot nog zal blijken, waren er bovendien enkele gemakmakers aanwezig, waarvan de uitgang aan de onderzijde op enkele meters afstand boven het maaiveld lagen. Een gebruik als latrines is bij een dergelijke situatie alleen mogelijk indien zij boven het grachtwater hingen. Dit wijst erop dat de gracht oorspronkelijk direct rond het kasteel heeft gelegen, maar in later tijd werd gedempt.

In dit verband kan gewezen worden op de twee bruggen die worden afgebeeld (bijvoorbeeld bij Vischer 1617): één brug over de buitenste slotgracht en één brug vlak voor het poortgebouw.⁵¹ Deze laatste is hoog

boven het maaiveld gelegen en wijst ook op de aanwezigheid van een gracht vlak voor de voorgevel. Vanwege deze gracht moet ook het terrein dat gelegen was aan de zuidkant van het slot, oorspronkelijk volledig door grachten omringd zijn geweest. Dit terrein kan plaats geboden hebben aan bijgebouwen of zelfs een voorburcht. In dit beeld past volkomen het poortje over de buitenste gracht bij De Wit. Verder is het opvallend dat de bij De Wit afgebeelde kasteelgracht naar het noordwesten toe in een punt loopt, zodanig dat de gracht precies evenwijdig ligt aan de vanaf 1573 aangelegde vestingwerken. Dit valt alleen te verklaren indien de kasteelgracht werd verlegd na de vestingaanleg in 1573. Gezien de aanwezigheid van schepen die worden afgebeeld in de grachten, moet er een open verbinding met het buitenwater geweest zijn.

Maar nu terug naar de stadsplattegrond van De Wit die ons een totaalbeeld van het slot rond midden 17^e eeuw geeft. Hierop is te zien dat op het omgrachte eiland een kasteel met groot vierkant grondvlak stond, met vierkante torens op elk van de hoeken. Tussen de torens waren aan de noord- en oostkant weermuren aanwezig, terwijl aan de west- en zuidzijde gebouwen tussen de torens stonden. De gebouwen aan de zuidzijde, die deels zijn opgegraven, bestonden uit een donjon in het midden met een poortgebouw aan de oostkant daarnaast, geflankeerd door relatief lage tussenbouwen. De twee veel hogere zaalbouwen aan de westzijde lagen in elkaars verlengde. Dit deel van het kasteel is archeologisch nog niet onderzocht. Mogelijk is bij de graafwerkzaamheden in 1975 het zuidwest-gedeelte van het slot vernield.

Zowel aan de zuid- als aan de oostzijde bevond zich rond het kasteel een singel⁵² waarbuiten een tweede gracht lag. Het slot vertoonde aan deze zijden dus een dubbele omgrachting. Ook aan de noord- en westzijde zal oorspronkelijk een dubbele gracht aanwezig zijn geweest, zoals ook op de kaart van Van Deventer uit circa 1560 het geval lijkt te zijn. De aanwezigheid van een tweede buitengracht aan de zuidkant maakte een tweede toegangsbrug nodig. De toegang tot de oostsingel was aan de noordkant met een houten poortje afgesloten.

Het kasteel presenteerde zich het sterkst aan de zuid- en westzijde, waar de donjon en de twee zalen dominante posities innamen. De rest van het kasteel

⁴⁷ Beenakker 1992.

⁴⁸ Rietkerk 2007, 15.

⁴⁹ Beenakker 1991.

⁵⁰ Afgebeeld bij Bos-Rops 1982, 58.

⁵¹ Afgebeeld bij Groesbeek 1981.

⁵² Singel = weg langs de buitenzijde van de gracht.

bestond slechts uit de noordoosttoren en de beide weermuren die deze toren met de overige gebouwen verbond.

3.6.2 Beschrijving per bouwdeel

Bij het bestuderen van het iconografisch materiaal om een beeld te krijgen van de verschillende bouwdelen van het slot, is er niet naar gestreefd om alle bekende afbeeldingen te raadplegen. Er is slechts gebruik gemaakt van oorspronkelijke werken van als betrouwbaar bekend staande kunstenaars, deze worden in de tekst steeds tussen haakjes vermeld. Vanaf de noordoosttoren zullen alle gebouwdelen nu met de klok mee worden beschreven met alle relevante iconografische gegevens die beschikbaar zijn. Voor vrijwel alle gebouwdelen geldt dat ze voorzien waren van natuurstenen onderdelen. Uit de beschrijving bij Halmael blijkt dat dit Bentheimer steen was.

1. Noordoosttoren

Deze toren is opgegraven inclusief een beerput direct ten zuiden daarvan. Hij bezat een tentdak en had aan de zuidzijde een vierkante hoge aanbouw (tot boven de dakvoet) met lessenaarsdak (Vischer). Waarschijnlijk was dit een trap- of latrinetoren met onderin de opgegraven beerput. Deze trap- en latrinetoren heeft men naderhand bekroond met een balustrade in renaissancestijl. De noordoostelijke hoektoren was aan de oostzijde voorzien van schuin lopende steunberen bij de hoeken (Roghman).⁵³ In 1726 bevonden zich tal van scheuren in het bovenste gedeelte van de toren (Pronk).⁵⁴ Er was geen onderbouw, wel een hoofdverdieping en een bovenverdieping.

2. Oostelijke weermuur

Hiervan is de noordhelft opgegraven. De bovenkant van de muur reikte tot iets hoger dan de bovenkant van de hoofdverdieping van de zuidoosttoren. Er zijn geen kantelen zichtbaar, maar het is moeilijk te zien of dit oorspronkelijk ook zo was, omdat de bovenkant van de muur in slechte staat verkeerde. Aan de grachtzijde van de muur stonden drie hoge schuin aflopende steunberen (Vischer).

3. Zuidoostelijke hoektoren

Deze toren is opgegraven. Hij bezat een tentdak en een hoofdverdieping op de begane grond met boven-

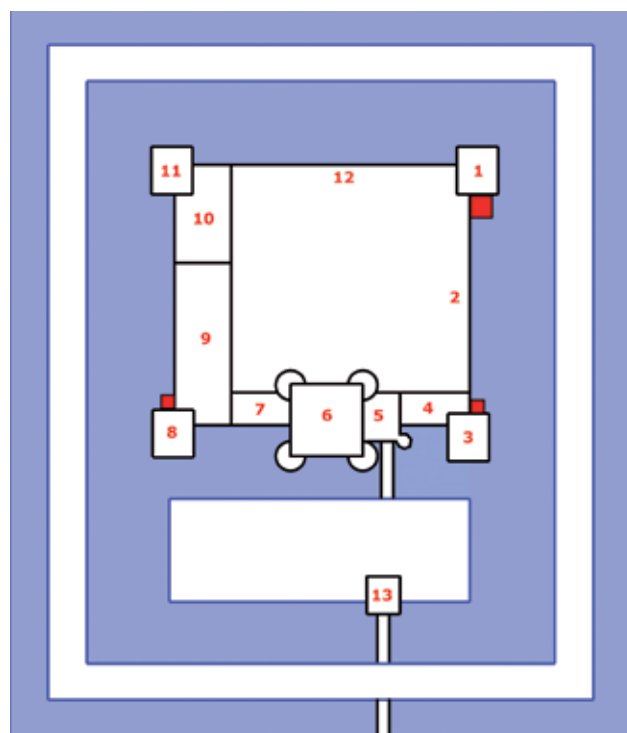
verdieping daarop. Er waren schuinstaande steunberen tegen de onderhelft van de toren (Vischer). Aan de noordkant van de toren, in de hoek met de weermuur, bevond zich een gemakoker, die op enige afstand boven het maaiveld uitmondde (Roghman). Dit wijst erop dat aan de voet van de toren oorspronkelijk een gracht gelegen heeft waarin deze latrine kon lozen.

4. Tussenbouw ten westen van de zuidwestelijke hoektoren

Dit bouwdeel is opgegraven en was voorzien van een zadeldak met een nokrichting evenwijdig aan de zuidgevel (Roghman). Ten zuiden van het bouwwerk stond een zeer waarschijnlijk later toegevoegde houten aanbouw. De wanden waren van horizontale planken en er was een lessenaarsdak. De buitenkant van de aanbouw lag gelijk aan die van de zuidoostelijke hoektoren (Vischer).

5. Poortgebouw

Het poortgebouw is opgegraven en bezat een zadeldak met een noklijn evenwijdig aan de voorgevel. Op de zuidoosthoek stond een zware kolom of steunbeer. Boven de ingang bevonden zich twee wapenschilden. De onderzijde van de ingang lag manshoog boven het maaiveld, wat wijst op een zeer hoog binnenterrein vanwege de oorspronkelijk buitendijkse ligging van het

Afb. 23. Schematische reconstructie van de verschillende bouwdelen van slot Purmerstein en het veronderstelde grachtenstelsel. [3.6.2]

⁵³ Van der Wyck 1990.

⁵⁴ Afgebeeld bij Groesbeek 1981.

slot. De brug liep schuin omhoog; er is geen ophaalbrug te zien (Vischer). Bij Saenredam lijkt echter wel een ophaalbaar gedeelte onderscheiden te kunnen worden (Saenredam).

6. Donjon

Een gedeelte hiervan is opgegraven. Deze toren had vier achtkante hoektorens die voorzien waren van kantelen. De donjon bezat een hoger gelegen hoofd-verdieping met half verzonken kelder daaronder en met een bovenverdieping daarop. Er was een schilddak dat niet over het muurwerk heen stak. Midden tegen de oostgevel stond een schoorsteen (Vischer). De dakvoet was rondom voorzien van kantelen (Van Kessel). De trapsgewijs oplopende lichtsleuven in de zuidoostelijke achtkante hoektoren wijzen erop dat dit de traptoren was (De Haen⁵⁵ en Saenredam). Verder waren er kruisvormige schietgaten aangebracht in het muurwerk, met name laag in de achtkante hoektorens. Op grachtniveau bevond zich een grote dichtgezette boog in het midden van de zuidgevel (Saenredam).

7. Tussenbouw ten westen van de donjon

Dit bouwblok was aan de oostkant voorzien van een grote schoorsteen, waarschijnlijk van een keukenschouw. Daarom kan verondersteld worden dat zich hier de kasteelkeuken bevond. Er waren enkele spiesleuven aangebracht in de zuidmuur nabij de donjon (Saenredam).

8. Zuidwestelijke hoektoren

De toren bezat evenals de andere hoektorens geen kelder of onderbouw, maar wel een begane grond en één verdieping waarop een tentdak. De hoeken waren voorzien van schuin aflopende steunberen. Aan de noordzijde bevond zich een latrinekoker in de binnenhoek met de zaalbouw (Roghman). Er was een schoorsteen aan de oostzijde (Saenredam).

9. Zuidelijke zaalbouw van de westvleugel

De westvleugel bestond uit twee grote zalen, die in elkaars verlengde lagen. De meest zuidelijke daarvan (de grote of marmeren zaal) had aan de zuidzijde een tuitgevel. Gezien de vensters had de zaal een iets hoger gelegen hoofdverdieping met half verzonken onderbouw daaronder en met een zolderruimte erboven

(Vischer). Uit de positie van de vensters in de zuidgevel (Saenredam) is af te leiden dat die zolderruimte geen of slechts een lage borstwering had. Uit de door Halmael gepubliceerde beschrijving valt op te maken dat aan de zuidkant van deze zaal ook nog een nieuwe zaal was. Mogelijk was dit een later aangebrachte afscheiding van de marmeren zaal.

10. Noordelijke zaalbouw van de westvleugel

De tweede zaal van de westvleugel besloeg ongeveer een derde van de totale lengte van deze vleugel, dit is de Prinsenzaal. Op de overgang met de zuidelijke zaalbouw bevond zich een schoorsteen. Aan de oostkant was een grote dakkapel (Roghman).

11. Noordwestelijke hoektoren

Er waren een begane grond en één verdieping aanwezig. Aan de oostzijde was de toren voorzien van een schoorsteen (Roghman). In 1725 bevond zich hierbuiten een kleine tuinaanleg met prieel (naar Pronk).

12. Noordelijke weermuur

Van deze muur is een klein gedeelte aan het oostelijk uiteinde opgegraven. Vóór 1726 was deze muur verlaagd (Pronk).

13. Zuidelijke voorpoort

De voorpoort is uitsluitend afgebeeld op de kaart van De Wit (situatie midden 17^e eeuw). Dit poortgebouw was torenvormig en had een tentdak; er lijkt een vaste brug voor te liggen die leidt naar een ophaalbare voorbrug over de buitenste gracht (De Wit).

14. Grachtenstelsel

Hierboven werd al aangegeven dat de gebouwen van Purmerstein oorspronkelijk direct met de voeten in een omringende gracht hebben gestaan en dat ten zuiden van het kasteel een omgracht eiland lag. Op dat eiland stond nog in het midden van de 17^e eeuw een poorttoren, maar er kunnen oorspronkelijk meer gebouwen gestaan hebben. Om het gehele complex lijkt een singel met daaromheen een buitengracht te zijn geweest, die van buitenaf per schip bereikbaar was. Waarschijnlijk kon men via een opening in de singelstrook tot in de kasteelgracht zelf varen. De uitgebreidheid van het grachtenstelsel gaf extra status aan het slot en verklaart waarom het rechtsgebied tijdens de bouw van het slot naar het westen moest worden uitgebreid om te zorgen dat de gracht binnen

55 Afgebeeld bij Groesbeek 1981.

de rechtsmacht van Willem Eggert zou vallen.

Enkele conclusies op basis van de bestudeerde iconografie

De afbeeldingen geven een goed inzicht in de opbouw van de verschillende bouwkundige onderdelen van het kasteel. Zo is van enkele latrines de ligging bekend, maar waarschijnlijk waren er oorspronkelijk meer, met name op de begane grond. In of bij de keuken zal een waterput zijn geweest. De positie van de keuken ten westen van de donjon was handig, zowel ten opzichte van de grote zaal als van de donjon. Hij lag een halve verdieping lager ten opzichte van deze zaal en zal daarom zowel een trap naar boven hebben gehad naar de zaal als een trap naar beneden naar de onderbouw onder de zaal. Hier kunnen zich voorraadkelders hebben bevonden.

Zeer opvallend zijn de soms enorme steunberen, met name die tegen de oostelijke weermuur, die niet tot de oorspronkelijke aanleg behoord zullen hebben, maar in de loop der tijd zijn aangebracht. Zij bevestigden het beeld van bouwkundige achteruitgang, die ook bij het archeologische onderzoek al werd geconstateerd.

De voorkant (zuidzijde) van het kasteel is naderhand fors gewijzigd. De bouwdelen ten oosten van de donjon zijn na 1713 vervangen door één vleugel. Een vergelijkbare vleugel verrees ook aan de westkant van de donjon (De Haen).

Uit de bouwkundige vorm is een rangorde naar belangrijkheid voor de verschillende ruimten en gebouwdelen binnen Purmerstein op te stellen:

- a. De meest statusvolle ruimte in het slot was de donjon met zijn half verzonken onderbouw, een hoge begane grond en een verdieping. De donjon bezat vier kleine achtkante hoektorens (waarvan de zuidoostelijke de trap bevatte) voorzien van kantelen; ook rondom de dakvoet waren kantelen.
- b. De daarna meest statusvolle ruimten waren de beide zalen aan de westzijde die beide een half verzonken onderbouw bezaten. Het dak van de noordelijke zaal stak iets uit boven die van de zuidelijke zaal. Deze laatste was vanaf de binnenplaats toegankelijk via een trap van zeven treden. Dit betekent dat de hoofdverdieping ongeveer 1,5 m boven de binnenplaats moet hebben gelegen.
- c. Vervolgens waren de vier hoektorens van belang, die alle wel een verdieping hadden, maar geen onderbouw

bezaten. Zij waren essentieel voor de indruk van weerbaarheid die de hoofdvorm van het slot op de bezoekers maakte en kwamen ten goede aan de verdedigbaarheid. Waarschijnlijk had ook de losstaande buitenste poorttoren een verdieping en een vergelijkbare status. Al deze torens zullen oorspronkelijk van kantelen voorzien zijn geweest. Opvallend is de aangebouwde trap- of gemakstoren tegen de noordoostelijke hoektoren, die deze toren extra cachet gaf. Het was de enige hoektoren die volledig los stond van andere bebouwing.

d. Weinig status had blijkbaar het poortgebouw naast de donjon, dat daar direct tegenaan stond en bij dat gebouw in het niet zonk. Wel gaven de grote pinant of steunbeer en de uitgehouwen familiewapens boven de ingang dit gebouw nog enig karakter.

e. Ook de beide tussengelegen bouwdelen waren weinig opvallend: geen verdieping, geen kelder of onderbouw en geen kantelen. Zij zullen slechts facilitair zijn geweest ten opzichte van de overige gebouwen. Zo bood de westelijke tussenbouw (nummer 7) zeer waarschijnlijk ruimte aan de kasteelkeuken.

Aan deze gegevens kunnen nog die van de oudste kadastrale minuut uit 1813 (sectie C01) worden toegevoegd, uit een tijd dat het slot reeds geruime tijd verdwenen was.⁵⁶

Relevant zijn de kadastrale nummers 247 t/m 250:

- 247: Dit betreft een rechthoekig 'bouwwerk' dat precies dezelfde oriëntatie had als het voormalig kasteel. Uitgaande van de ligging zou dit een later tegen het kasteel aangebouwd bouwwerk geweest kunnen zijn, dat ten zuiden van tussenbouw 7 stond. In de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel (OAT) van het kadaster ontbreekt helaas de beschrijving van dit bouwwerk.

- 248: Dit is een grotere rechthoek, die iets schuin stond ten opzichte van de kasteeloriëntatie. De rechthoek is dubbel omlijnd maar de betekenis van die dubbele omlijning is onduidelijk. In de OAT is aangegeven dat deze rechthoek een pakhuis was van winkelier Gerrit Bruijning uit Purmerend. Vanwege de schuine positie ten opzichte van het kasteel kan dit pakhuis pas gebouwd zijn, toen het kasteel er niet meer was.

- 249: Het terrein van het slot zelf, als bos aangeduid en

⁵⁶ www.watwaswaar.nl

in bezit van de stad Purmerend. Daarbij hoorde nog een strook water aan de noordkant bij de Vijverstraat (nu Kanaalstraat), waarschijnlijk een restant van één van de kasteelgrachten.

- 250: Direct ten noorden van de gracht, maar nog zuidelijk van de Vijverstraat, bevond zich een huis en stal van koopman Jacob Eindhoven uit Hoorn.

3.7 De vroegste ruimtelijke ontwikkeling van Purmerend als scheepvaartnederzetting

De huidige plattegrond van de stadskern van Purmerend laat zien dat het buurtje ten noorden van de kerk een patroon vertoont dat overeenkomt met dat van een oevermarkt, zoals wij die kennen van andere middeleeuwse scheepvaartnederzettingen. Hier ligt de Kerkstraat, voorheen *Papestraat* geheten, de enige straat die evenwijdig loopt met het bevaarbare water de Where.⁵⁷ Direct ten noordwesten van dit buurtje lag de Vismarkt. Vanaf de Papestraat liepen een stuk of vijf stegen naar de Where. Ook dit is kenmerkend voor een dergelijke scheepvaartnederzetting. De oorsprong van Purmerend als op scheepvaart en visserij gericht dorp moet in dit stadsdeel gezocht worden. Dit stemt overeen met de ligging van de oudste archeologische sporen in de binnenstad uit de 12^e en vroege 13^e eeuw vlakbij deze oudste kern. De scheepvaartnederzetting lag geheel buitendijks, want de dijk (waarschijnlijk uit de 12^e eeuw) liep langs de huidige Nekkerdijk/Padjedijk. Het is overigens niet uitgesloten dat de nederzetting ouder is dan de dijk. Tot nu toe is er nog geen archeologisch onderzoek verricht ter plaatse van de veronderstelde oevermarkt zelf, zodat een precieze datering van het begin van bewoning op deze plek nog onduidelijk is. Nabij het kruispunt van de dijk met de oude agrarische bewoningsas langs de Gouw van Purmerland naar Purmerend (Melkweg – Gouw – Hoogstraat – Peperstraat) werd achter deze buurt een kapel gebouwd. Ten onrechte wordt bij dit kruispunt wel de oudste kern van Purmerend gezocht. Pas later kwamen hier een marktplein en een stadhuis. Ten westen van dit kruispunt werd vanaf 1410 slot Purmerstein gebouwd, dat ook

Afb. 24. Oudste plattegrond van Purmerend door Jacob van Deventer. Hierop aangegeven zijn de scheepvaartnederzetting aan de Where, die rood is omlijnd, evenals de kerk daaronder. Slot Purmerstein is met een blauwe omlijning aangegeven en de ringdijk met groen. De Wijzend (blauw) stroomde uit bij Purmerstein, waar twee sluisjes lagen. De landweg Gouw is met een groene streeplijn aangeduid. (naar Van Deventer 1560) [3.7]

buitendijks lag. Archeologische vondsten uit de 13^e en eerste helft 14^e eeuw ten zuiden en oosten van de oudste kern, wijzen op een spoedige uitbreiding van de nederzetting in die richtingen. De hofstede van de vrouwe van Waterland kan direct ten westen van de nederzetting hebben gelegen. Om voldoende ruimte te verkrijgen voor zijn kasteel, moest Willem Eggert zijn slot meer naar het westen bouwen. Vanwege de ligging bij de grens met Kennemerland kwam hij hierdoor in 1413 in ruimtegebrek en werd in dat jaar zijn rechtsgebied uitgebreid met een gedeelte van Kennemerland. De verdere ontwikkeling van Purmerend met uitbreidingen naar het zuiden toe, worden behandeld in bijlage 1.

⁵⁷ Zie kaart van De Wit, midden 17^e eeuw; ook op de kaart uit circa 1560 van Jacob van Deventer is dit patroon goed te herkennen.

4. Synthese

4.1 Morfologie en (bouw)historische ontwikkeling van slot Purmerstein

Vanaf 1410 werd in enkele jaren tijd een groot vierkant kasteel (circa 45 m in het vierkant) met hoektorens, donjon en een omgracht voorterrein gerealiseerd. Waarschijnlijk werd de zuidzijde als eerste gebouwd, onder toepassing van grondbogen in de funderingen.⁵⁸ Andere bouw delen zullen in de daarop volgende jaren tot stand zijn gekomen, waarbij de funderingswijze blijkbaar werd aangepast. Dit is in ieder geval voor de noordoosthoek aangetoond.

De constatering dat in de noordoosthoek van het kasteel de ruimte onder de steunbogen van de funderingen, in tegenstelling tot wat gebruikelijk was, van meet af aan waren opgevuld met stenen 'steunblokken' mag uitzonderlijk genoemd worden. Hiermee wordt immers het voordeel teniet gedaan dat de constructiewijze op poeren biedt, namelijk besparing van bakstenen. Daarom werd tijdens het archeologisch onderzoek in eerste instantie gedacht dat sprake was van twee constructiefasen. Deze veronderstelling bleek uiteindelijk niet juist te zijn. Tijdens het onderzoek werd namelijk duidelijk dat het rooster waarop de steunblokken en de poeren rusten één geheel vormt. De conclusie kan daarom niet anders zijn dan dat de poeren en steunblokken tegelijkertijd zijn aangelegd. Hoewel een dergelijke constructiewijze ongebruikelijk is, is zij niet ondenkbaar.⁵⁹

Mogelijk is men er tijdens de planfase van het kasteel oorspronkelijk van uitgegaan dat een constructie van poeren en steunbogen voldoende zou zijn, maar kwam men tijdens de bouw tot de ontdekking dat dit niet het geval was en heeft men de funderingsmethode aangepast. Zowel het wegzakken als omhoog komen van de verschillende funderingselementen in de loop der tijd geeft al aan dat men de stabiliteit van de ondergrond overschat heeft. Omdat er bij de donjon en aangrenzende bouw delen de steunblokken niet of pas later werden aangebracht, mag worden aangenomen dat dit gedeelte van het kasteel het eerst werd gebouwd en men daarna in de loop van het bouw-

proces de funderingsmethode aanpaste. Ook de iets kleinere (en dus jongere?) baksteenformaten die gebruikt zijn in de noordoosthoek wijzen daarop. Dat er in 1414 en 1415 nog volop werd gebouwd aan het slot, blijkt ook uit de archiefbronnen (bijlage 1). In januari 1414 stuurde Willem Eggert immers nog een bode naar Gorcum met een brief voor de edelman Philips de Blote om ten behoeve van zichzelf een partij stenen te laten verschepen. Zowel tijdens de zomer van 1414 als 1415 verbleef Willem op Purmerstein.

Voor de latrine bij de noordoosttoren kon geen gebruik worden geconstateerd, dat samen zou hangen met bewoning door de hoofdbewoners, maar eerder door het personeel. Dit is niet verwonderlijk gezien de afgelegen ligging van deze latrine ten opzichte van het woongedeelte. Bij het onderzoek van de hier in de beerput aanwezige beerlaag zijn aanwijzingen gevonden voor diverse fruitgewassen (onder andere aalbes, appel, bosbes, druif, framboos, kers, peer en vijg), granen (onder andere rogge en boekwijn) en kruiden (onder andere dille, hop, kervel en selderij). Daarnaast waren ook mosselen en vis (paling en baars) aanwezig. Deze opsomming van aangetroffen cultuurgewassen kan echter niet beschouwd worden als een volledig overzicht van genuttigde voedingsgewassen.⁶⁰

Het kasteel van Willem Eggert voldeed blijkbaar zo goed, dat er na zijn tijd weinig meer aan het slot gewijzigd werd, afgezien van de grote steunberen die noodzakelijk waren vanwege de verzakkingen. Er werd aan de zuidzijde een houten aanbouw naast de poort uitgebouwd in de gracht en er verrees een renaissance balustrade op de latrinetoren bij de noordoostelijke hoektoren. Verder werd het grachtenstelsel aangepast, waarbij het buitenste poortgebouw op het voorterrein werd gesloopt.

Vanwege het instorten van de zuidoosttoren in 1713 werd deze hoek van het kasteel herbouwd, maar ook de zuidwestelijke hoek onderging een vergelijkbare gedaantewisseling. Hiermee was de hele zuidvleugel van Purmerstein opnieuw opgetrokken, behalve de donjon, waaraan blijkbaar een belangrijke betekenis

⁵⁸ De grote grondbog onderin de donjon was blijken afbeeldingen uit midden 17^e eeuw in de loop der tijd in het zicht gekomen (mogelijk door voortgaande maaiveld daling) en daarna dichtgemaakt (volgens archeologisch onderzoek was dat na circa 1500).

⁵⁹ Mondelinge mededeling afdeling bouwhistorie, IBID.

⁶⁰ Niet alleen laten sommige plantaardige producten geen of nauwelijks archeologisch aantoonbare resten achter maar tevens was het beermateriaal slechts matig geconserveerd, waardoor de beschreven voedingsgewassen waarschijnlijk slechts een selectie vormen van wat er genuttigd werd.

werd toegekend. Minder duidelijk is de aanbouw die tegen de zuidvleugel lijkt te zijn opgetrokken en die na de sloop van het slot in 1741 nog enige tijd bleef staan en op de kadastrale minuut van 1813 ingetekend werd. Zoals uit het historisch onderzoek blijkt, vormde slot Purmerstein een belangrijk regionaal bestuurscentrum met politieke en militaire betekenis. Na de middeleeuwen was het zelfs betrokken bij de strijd om de macht in het stadsbestuur van Purmerend.

4.2 Purmerstein als middel tot statusverhoging van Willem Eggert

In slot Purmerstein kregen uiteenlopende functies en ambities een tastbare vorm. Zoals aangegeven in het historisch onderzoek (bijlage 1), vervulde Purmerstein een belangrijke regionale rol, zowel militair en bestuurlijk als administratief. Ook lange tijd na Willem Eggert bleef het slot van belang, als centrum van rechtspraak en fiscaal toezicht tot in de ruime omtrek. In het eind van de 17^e eeuw werd de stad Purmerend zelfs enige tijd bestuurd vanuit Purmerstein.

Afb. 25. De voorgevel (zuidzijde) van slot Purmerstein.
(Van Kessel 1664; Purmerends Museum)

Daarnaast zal het kasteel toen het gebouwd werd zeker ook bedoeld zijn als presentatie en bevestiging van macht en rijkdom van Willem Eggert. Met een slot als dit wist hij uitdrukking te geven aan zijn grootse ambities. Omdat zijn geslacht al snel het slot verliet en de latere heren zich niet of nauwelijks lieten zien, traden er later weinig wijzigingen op en laat de door Eggert bedoelde vorm van het kasteel zich nog goed traceren.

Willem Eggert ging bij de bouw van zijn slot voor de hoogst mogelijke optie van zijn tijd: een groot vierkant kasteel met hoektorens. Een dergelijk kasteeltype bezat een vorstelijke allure en was zeer kostbaar. Dat het slot na drie bouwseizoenen al voltooid zou zijn geweest is zeer onwaarschijnlijk. Men zal eerst de west- en zuidvleugels met donjon en zalen hebben gebouwd, zodat het kasteel voor woondoeleinden en representatie in gebruik kon worden genomen.⁶¹ Vervolgens kan men de overige delen van de hoofd-burcht hebben gebouwd, waarna de voorburcht aan de beurt was. Het is mogelijk dat men bij de laatste niet verder gekomen is dan de poorttoren. Zoals uit het historisch onderzoek blijkt, werd er nog in januari 1414 een partij stenen besteld. Het is duidelijk dat er in ieder geval in de zomer van dat jaar nog aan het slot gebouwd werd.

Grote vierkante kastelen waren in de tijd vóór Willem Eggert uitsluitend gebouwd door landsheren en hoge adel. De bakermat van dit type moet waarschijnlijk in Frankrijk gezocht worden waar al in het begin van de 13de eeuw dergelijke kastelen opgetrokken werden. In de tweede helft van de 13de eeuw verschenen zij ook in Nederland. De kastelen die graaf Floris V (1254-1296) in zijn strijd tegen de West-Friezen liet bouwen zijn van het vierhoekige type, hoewel ze niet allemaal torens op elke hoek hadden. Zowel het kasteel van Medemblik (37 x 40 m) als het Muiderslot (32 x 35 m) aan de monding van de Vecht hadden dat wel. Dit concept van het vierhoekige kasteel met hoektorens zou betrekkelijk weinig toegepast blijven. Veel algemener waren kastelen met een grote vierkante hoofdtoren, de donjon, als centraal element. Deze werden ook door Floris V in West-Friesland toegepast en daar hadden de donjons zijden van 10 tot 11 meter. De vierkante of rechthoekige vorm werd vanaf het jaar 1300 de meest gebruikte voor grote kastelen. Daarbij was echter

slechts in enkele gevallen sprake van een compleet nieuw kasteel. In de meeste gevallen werden bestaande kastelen van een ouder type aangepast of uitgebreid tot een vierkante of rechthoekige vorm.⁶²

De hoge edelen, zoals de heren van Brederode en Egmond, volgden de graaf al snel met hun vierkante kastelen. Maar ook de bisschop van Utrecht bouwde nog kort voor Purmerstein verrees zo'n kasteel: in Coevorden moest de bisschoppelijke macht in het begin van de 15^e eeuw verzekerd worden door de bouw van een vierkant of rechthoekig complex met vier hoektorens en een voorburcht.⁶³ Door de bouw van eenzelfde type kasteel liet Willem Eggert zien dat hij niet onderdeed voor landsheren en hoge adel en dat hij een waardig plaatsvervanger van de graaf was. Het bijzondere van slot Purmerstein was dat het behalve de vier hoektorens ook voorzien was van een donjon halverwege de voorzijde, die bovendien zelf weer vier achtkante hoektorentjes bezat.

Dat er slechts weinig kastelen zijn die direct en in één keer volgens het vierkante grondplan zijn opgezet, komt doordat de bouw van een compleet nieuw kasteel niet alleen een grote financiële draagkracht vereiste, maar ook dat de bouwheer over voldoende politieke en/of militaire macht moest beschikken. In de 14e en 15e eeuw konden deze kastelen vrijwel alleen gebouwd worden door de landsheren zelf, enkele leden van de hoge adel en een doodenkele 'nouveau riche'.⁶⁴ Een voorbeeld uit Noord-Holland van een dergelijk kasteel van hoge adel is slot Brederode, dat waarschijnlijk nog dateert uit het eind van de 13^e eeuw. Een voorbeeld van een rechthoekig kasteel dat werd gesticht door een *nouveau riche* was het Zeeuwse Hellenburg uit het midden van de 15^e eeuw, dat was gebouwd door een plotseling over veel geld beschikkende edelman.⁶⁵

Willem Eggert zal, zoals gebruikelijk was, de wapenschilden van zichzelf en zijn vrouw boven de ingang van het poortgebouw hebben aangebracht. Het wapenschild was immers bij uitstek een attribuut van de adel en presentatie van de wapens stond voor presentatie van de macht.⁶⁶ Gevelstenen die werden geplaatst na

61 Hierop wijzen ook de archeologisch-bouwkundige gegevens met iets kleinere baksteenformaten en een aangepaste funderingswijze rond de noordoosttoren.

62 Janssen 1996, 56-61.

63 Janssen 2009, 112.

64 Janssen 1996, 62.

65 Janssen 1996, 74.

66 De Vries 1994, 286.

verbouwing van het 'stamslot' hadden tot doel om de (familie)identiteit en autoriteit uit te dragen. De familie eigende zich het kasteel toe door middel van het plaatsen van gevelstenen, vaak pontificaal in het zicht geplaatst als eerste blikvangers op het poortgebouw, waarmee de bezoeker werd gewezen op het eigenschap. Zij vormden onderdeel van historische toe-eigeningsprocessen van kastelen door de toenmalige adellijke elite.⁶⁷ De tekening van slot Purmerstein door Visscher uit 1617 toont inderdaad dergelijke wapenschilden boven de toegangspoort, die daar geplaatst zullen zijn in imitatie van die adellijke elite.

Maar niet alleen het kasteelgebouw was voor Willem Eggert een middel tot verhoging of bevestiging van zijn status, ook de bouw van een bijpassende kerk in Purmerend hoorde daarbij. Willem Eggert liet tevens zien dat hij een goed landsheer was door zijn onderdanen voorrechten te schenken en de economie te stimuleren. Ook blijkt het imiteren van de adel uit het opbouwen van een eigen leenkamer, verbonden aan de hofstede van slot Purmerstein, waarmee hij zich een kring van aan hem gebonden vazallen verschafte (bijlage 6).

In dit rapport wordt gesproken over kasteel Purmerstein. De term 'kasteel' is echter geen historisch overgeleverde benaming. Gebouwen die wij tegenwoordig als kasteel betitelen, werden ten tijde van hun bouw en gebruik onder een veelheid aan namen aangeduid. Deze benamingen werden vaak door elkaar voor één en hetzelfde gebouw gebruikt, maar ook werd een bepaalde term gebruikt voor verschillende typen gebouwen.⁶⁸ Purmerstein werd aangeduid als slot en als woning of huizing en het is de vraag of bij Purmerstein inderdaad sprake is van een kasteel volgens de huidige definitie waarbij de functies 'verdedigen' en 'wonen' in één bouwwerk zijn gecombineerd.⁶⁹

67 Ronnes/Vanderhoeven 2009, 304-305.

68 Janssen 1996, 15.

69 'Een kasteel is een middeleeuws gebouw dat de functies verdedigbaarheid en bewoonbaarheid combineert, door het verschaffen van woonruimte en verdedigbaarheid aan een beperkte groep mensen, variërend van een adellijke familie met een paar dienaren tot een kleine hofhouding en een militair garnizoen tot een maximum van ongeveer 50 personen. Essentieel hierbij is dat deze groep mensen in een afhankelijkheidsrelatie staat tot één persoon of instelling.' Definitie volgens Janssen 1996 (15-16) die de ontwikkeling van het Nederlandse kasteel uitputtend behandelde.

Voor het begrip verdedigbaarheid kan gesteld worden, dat dit ten tijde van de aanleg van het gebouw als reëel moet zijn ervaren. Dit houdt in Nederland in dat over het algemeen sprake moet zijn van de aanwezigheid van grachten, ophaalbruggen en een bouwwijze in steen. Voor de dikte van het muurwerk kan daarbij echter geen vast criterium gegeven worden aangezien dit door de tijd heen, als gevolg van onder andere de toenemende kracht van het vuurgeschut, aan verandering onderhevig was. Zo gold in Holland in het midden van de 14^e eeuw een bouwwerk met opgaand muurwerk van circa 45 - 60 cm als verdedigbaar terwijl dit aan het begin van de 15^e eeuw al op circa 90 cm werd gesteld. Aan het einde van de 15^e eeuw was ook dit al niet meer voldoende en konden zelfs muren van anderhalve meter gemakkelijk in puin geschoten worden. Ook voor de invulling van de functie bewoonbaarheid moet met dergelijke tijds-, plaats- en sociaal gebonden factoren rekening gehouden worden.⁷⁰ De muurdikte van de donjon van Purmerstein was 1,2 m en die van het opgaande werk van de hoektorens en weermuren 1,1 m. Dit betekent dat het slot ten tijde van de bouw als verdedigbaar moet zijn ervaren. Maar zoals uit het historische onderzoek blijkt, speelde het kasteel zelfs nog tijdens de gebeurtenissen in 1471 en 1480 een militaire rol van betekenis.⁷¹

In de loop van de 14^e eeuw ontwikkelde het vierkante kasteel zich in twee richtingen. enerzijds als militaire versterking, anderzijds als residentie van vorsten en hoge adel, waarbij de uitstraling van macht van groot belang was.⁷² Dit laatste zal bij slot Purmerstein zeker meegespeeld hebben, want hiermee was Willem in staat om bezoekers van hoog niveau op gepaste wijze luisterrijk te ontvangen. De maatschappelijke positie van Willem Eggert was gebaseerd op zijn relatie met de graaf, maar hij werd waarschijnlijk nooit echt geaccepteerd door adel en ridderschap. Hij heeft mogelijk de maatschappelijke tegenkrachten onderschat, zoals hij ook de draagkracht van de funderingen van zijn kasteel niet goed ingeschat heeft. Zowel zijn geslacht als zijn kasteel bleken beide niet hecht genoeg gefundeerd. In bepaalde opzichten was hij zijn tijd ver vooruit en in feite was hij de eerste Amsterdammer die een buitenplaats oprichtte op enige afstand van die stad. In de 16^e en 17^e eeuw zouden veel stedelingen hem volgen.

70 Janssen 1996, 16-17.

71 Zie bijlage 1.

72 Janssen 1996, 82.

4.3 De ruimtelijke positionering van Purmerstein in het landschap

Slot Purmerstein lag buitendijks, wat belangrijke consequenties voor de bouw met zich meebracht. Zo werd de binnenplaats sterk verhoogd; uit de afbeeldingen lijkt het te gaan om een hoogte van circa 2 meter boven het voorterrein, dat zelf ook al iets verhoogd zal zijn geweest. Ook konden er geen echte kelders worden aangelegd, maar alleen half verzonken onderbouwen.⁷³ Dat men het slot hier toch wilde bouwen, betekent dat aan de plek waar het stond een belangrijke betekenis werd toegekend.

Dat die plek zorgvuldig gekozen was, blijkt uit de wijze waarop de zichtlijnen in de omgeving op het slot uitzicht gaven. Slot Purmerstein kan in dat opzicht worden beschouwd als een 'decorstuk' in het landschap, dat zich door bepaalde vorm en situering op een betekenisvolle wijze aan de naderende bezoeker vertoonde. Naarmate men dichterbij kwam werd bovendien de grootse omvang met hoektorens en donjon als heerschapstoren steeds duidelijker.

Afb. 26. Zichtlijnen op slot Purmerstein en de kerk van Purmerend via water (blauw) en op het land (groen). Het massieve linkerblokje is Purmerstein, het rechterblokje de kerk en het open rechthoekje is de scheepvaartnederzetting.

Als men kijkt naar de mogelijkheden om het slot te naderen, dan zullen vooral de naderingen per schip via Wormer, Beemster, Purmer en Where van belang zijn geweest.⁷⁴ De nadering over land zal vanuit het zuiden via Purmerland langs de weg De Gouw hebben plaatsgevonden. Uit de stadsplattegrond door Jacob van Deventer (circa 1560) valt op te maken dat het slot van hieraf goed zichtbaar was. De weg liep eerst recht op het slot af, maar het laatste stuk ging na een kleine knik iets meer oostwaarts naar de kerk toe. Doordat de kerk op enige afstand van het slot gelegen was, waren ze ruimtelijk duidelijk gescheiden en manifesteerden zij zich als een ruimtelijke twee-eenheid.

Het slot zelf lag goed in het zicht voor de schepen die vanaf het oosten door de Where aan kwamen varen en voor het landverkeer dat via de Neckerdijk vanaf dezelfde kant de stad naderde. Ook is opvallend dat Purmerstein precies gelegen was in de as van de Kromme Ganssloot te Nek, zoals op de Bonnekaart goed te zien is, waardoor de schepen van die kant af recht op het slot aanvoeren. Tenslotte was het zicht op en vanaf de gehele Beemster onvergelijkbaar. Zoals we al zagen voeren de schepen tot in de slotgracht. Op de kaart van Van Deventer 1560 is goed te zien dat het slot als een spin in een web van waterwegen lag en met name aan de oostzijde een ruime invaartmogelijkheid was om de buitenste ringgracht van het kasteel binnen te varen. Dit was een extra voordeel van de buitendijkse ligging. De goede scheepvaartverbindingen waren gunstig voor de rol van het kasteel als centrum van macht en bestuur, ook voor de noordelijker gelegen gebieden.

Niet alleen het zicht op Purmerstein van buitenaf, maar ook het uitzicht vanuit dit kasteel kan een rol hebben gespeeld bij de keuze voor deze locatie. Zelfs in later eeuwen leidde de uitstraling en ligging van het gebouwencomplex tot grote geschiktheid voor bepaalde functies. Zo bleef de juridische rol als rechtszaal en gevangenis nog eeuwen aanwezig, terwijl het uitzicht op de Beemster vanaf het begin van de 17^e eeuw werd benut bij het besturen van die nieuwe droogmakerij. Het was de zetel voor het bestuur van de Beemster en in het slot vond in 1608 de aanbesteding plaats van het eerste dijkvak van de omringdijk van de Beemster. Nadat het werk aan de droogmakerij voltooid was,

vond in de grote zaal van Purmerstein de toewijzing van de kavels plaats in 1612.⁷⁵

Vanaf 1611 tot de sloop van het slot in 1741 vergaderden de hoofdingelanden van de Beemster in Purmerstein. Men reserveerde daarvoor tegen betaling de bovenkamer van de zuidwestelijke toren van het slot.⁷⁶ Deze kamer zal met opzet door de bestuurders zijn uitgekozen, omdat deze (dankzij positie en hoge ligging) vrij uitzicht bood op het zuidoostelijke deel van de Beemster, de 'gouden driehoek'. Hier bevonden zich de meeste buitenplaatsen en lag het dorp Midden-beemster in het verschiep.⁷⁷

⁷⁵ Aten 2012, 23, 26.

⁷⁶ Aten/Bossaers/Dehé 2012, 177.

⁷⁷ Van der Wiel, 156-157.

⁷⁴ De beoogde positionering valt goed af te lezen op de topografische kaart uit 1892, die in grote lijnen nog veel kenmerken van de laatmiddeleeuwse landschap-pelijke situatie vertoont. Zie Gras 2003, kaarten no. 296 en 312.

5. Conclusie

De overlevering van het archeologische onderzoek uit 1975 is matig: er zijn weinig documenten waarop vondsten en sporen zijn vastgelegd. Toch kon er nog belangwekkende informatie worden verkregen. Van het archeologisch onderzoek uit 1998 zijn alle gegevens nog voorhanden, maar dit onderzoek vond onder moeilijke omstandigheden plaats. Weliswaar werd door alle betrokken partijen in alle ernst meegewerkt en meege gedacht, maar uiteindelijk is een bodemsanering iets geheel anders dan een archeologische opgraving. Weliswaar is bij beide activiteiten sprake van voorzichtig afgraven, maar de vraag- en doelstelling van de werkzaamheden zijn voor beiden verschillend.⁷⁸ Toch heeft het onderzoek het mogelijk gemaakt om de gestelde onderzoeksvragen te beantwoorden. Door de resultaten van het archeologisch en paleo-ecologisch onderzoek vervolgens te verbinden met iconografische gegevens en de resultaten van een uitgebreid historisch onderzoek, kon slot Purmerstein geplaatst worden binnen de politieke en economische ontwikkelingen in Purmerend en wijde omgeving.

5.1 Beantwoording van de archeologische onderzoeksvragen

De geformuleerde vraagstelling kan als volgt worden beantwoord:

1. In hoeverre zijn er archeologische sporen in de bodem bewaard gebleven en wat is de kwaliteit ervan?

De tot nu toe aangetroffen sporen in de bodem bleken goed bewaard te zijn gebleven. Dit betreft niet alleen de bakstenen funderingen, maar ook het houtwerk daaronder. Alleen het ecologisch materiaal was matig geconserveerd. Dat blijkt uit het relatief weinig voorkomen van kwetsbare zaden, zoals grassen en met name graan.

2. Welke sporen en bodemvondsten zijn er aanwezig en wat kunnen zij bijdragen aan het vervaardigen van een reconstructie van de kasteelplattegrond en bouwkundige detailgegevens?

Er zijn bakstenen funderingen aangetroffen uit de bouwtijd van het slot (vanaf 1410), bestaande uit een

⁷⁸ Beide activiteiten laten zich moeilijk verenigen, tenzij men bij de grondsaneringswerkzaamheden een ruimere periode voor het verrichten ervan uittrekt. Wanneer beide tegelijkertijd en binnen een kort tijdsbestek dienen te worden uitgevoerd trekt de archeologie aan het kortste eind.

vierkante donjon met op elke hoek een achtkantig torentje, een poortgebouw met een tussenbouw ten oosten daarvan, de twee oostelijk hoektorens (waarbij de beerput van een latrinetoren) en delen van de oostelijke en noordelijke weermuren. De funderingen bleken van een bijzondere constructie te zijn, met spaarbogen waarvan die aan de noordoostzijde waren opgevuld met steunblokken. Uit later tijd dateerden een aanbouw aan de zuidzijde, een beschoeiing van de gracht en de herbouw van de zuidoostvleugel na 1713.

3. Wat kunnen de sporen en vondsten bijdragen aan onze kennis over de leefwijze en materiële cultuur van de kasteelbewoners?

Veel roerende vondsten hebben de onderzoekingen niet opgeleverd, want er is weliswaar een beerput aangetroffen, maar hierin zat nauwelijks vondstmateriaal. Ook kon de grachtvulling niet worden onderzocht. De teruggevonden sporen van de gebouwen tonen aan dat het kasteel in zijn tijd van ontstaan nog net als verdedigbaar is te beschouwen. Bovendien konden door het archeologisch onderzoek de interpretatie van de schriftelijke en iconografische bronnen in belangrijke mate aangevuld worden.

4. Wat valt er te zeggen over de activiteiten en de voedingsgewoonten van de bewoners en gebruikers van het kasteel?

Uit onderzoek van het beerputmateriaal uit de latrinetoren bij de noordoostelijke hoektoren is gebleken dat er aanwezig was: fruit (waaronder vijg en druif), granen, kruiden, medicinale gewassen (maanzaad, hennep), granen, mosselen, vis (baars, paling). Echt keukenafval ontbreekt, zo is er bijvoorbeeld geen slachtafval met dierenbotten. Dit stemt overeen met de verwachte positie van deze beerput in een uithoek van het slot. Andere aanwijzingen voor activiteiten en voedingsgewassen konden uit het archeologisch onderzoek niet worden verkregen.

5. Welke gegevens kunnen worden verkregen over de lokale milieumomstandigheden en de vegetatie in de nabije en wijdere omgeving?

Het onderzoek van de beerputvulling wijst erop dat de beerput oorspronkelijk in rechtstreekse open verbinding met de omringende gracht kan hebben gestaan, dan wel dat men gebruik maakte van schrob- of spoelwater uit de gracht. Beide mogelijkheden wijzen erop dat de kasteelgracht toen, in tegenstelling

tot later, direct om de kasteelgebouwen gelopen moet hebben. Over de vegetatie in nabije en wijdere omgeving zijn geen gegevens verkregen. Mogelijk dat de kasteeltuin of -boomgaard (in 17^e eeuw was er een tuin aanwezig) kruiden, kersen en ander fruit opleverden. Of de aangetroffen pollen van els, hazelaar en berk erop wijzen dat die bomen daar toen groeiden, is onzeker.

6. Welke houtsoorten zijn er gebruikt en welke houtresten zijn geschikt voor dendrochronologische dateringen?

Het hout van de beerput was vervaardigd van eiken en van fijnspar/lariks; het hout onder de funderingen van eiken en els en de beschoeiingen waren van eiken. Er waren geen houtresten geschikt voor dendrochronologische dateringen.

7. Wat was de historisch-maatschappelijke context van Slot Purmerstein?

De context is vooral verkregen door het bestuderen van schriftelijke en cartografische bronnen. Slot Purmerstein werd gebouwd naast een al bestaande op scheepvaart en visserij gerichte nederzetting. Purmerstein was vierkant van vorm met hoektorens en een grote donjon in het midden van de zuidvleugel, terwijl twee grote zalen in de westvleugel waren opgenomen. Dat binnen zeer korte tijd een kasteel met een dergelijke grote omvang kon worden gerealiseerd benadrukt de macht en enorme rijkdom van de bouwheer, Willem Eggert. Hij wilde hiermee, mede via vorm en positie van het slot, tonen dat hij zich met de hoogste adel kon meten, hoewel hijzelf nooit tot adel of ridderschap is doorgedrongen.

5.2 Mogelijkheden voor verder archeologisch onderzoek

Ondanks verschillende ontwikkelingen na afbraak van slot Purmerstein bestaat er nog steeds de kans op het aantreffen van funderingsresten. Ter plaatse van het onderzoek in 1975 werd een parkeerplaats aangelegd, zodat het goed mogelijk is dat er geen al te diepe verstoring van de bodem heeft plaatsgevonden. In de bodem van het Slotplein zijn daarom vrijwel zeker nog archeologische resten van Purmerstein aanwezig, in ieder geval in de vorm van grachtvullingen van de slotgrachten, maar waarschijnlijk ook van gebouwresten. Te verwachten zijn verschillende archeologische structuren, zoals muurwerk, beerputten, waterputten en grachtvullingen.

De ervaringen bij kasteelopgravingen hebben geleerd dat de vullingen van met name de kasteelgrachten doorgaans veel vondsten opleveren, deels van een bijzondere kwaliteit. Vooral bij de keuken en rond de woonverblijven van de bewoners kan dat het geval zijn. Bij de keuken, als plek waar veel activiteit was dat leidde tot afval van voedsel en van gebroken vaatwerk, zijn meestal belangwekkende vondstcomplexen te vinden, die zich kunnen bevinden in een beerput, een waterput of in de grachtvulling.

De keuken van Purmerstein bevond zich weliswaar in dat deel van het terrein dat in 1975 zonder voorafgaand onderzoek werd aangetast, maar het is goed mogelijk dat daar de diepere sporen als putten en grachten nog aanwezig zijn.

Om te kunnen bepalen waar de kasteelstructuren en de grachtvullingen van Purmerstein zich precies bevinden, kan een geofysisch onderzoek worden verricht. Daarbij zou ook getest kunnen worden of het grachtenstelsel in de eerste fase zo is geweest als nu verondersteld wordt en of er gebouwen gestaan hebben op de veronderstelde voorburcht. Op basis van de verkregen resultaten kan bij voorgenomen grondverstoringen in het kader van ruimtelijke ontwikkelingen beter rekening worden gehouden met de kasteelresten. Daarnaast wordt het mogelijk om de ondergrondse en onzichtbare archeologische resten op straatniveau zichtbaar te maken om een aantrekkelijk archeologisch object te realiseren. Dit is ook gunstig vanuit toeristisch-recreatief oogpunt.⁷⁹

⁷⁹ In Rietkerk 2007 (5, 17, 27) werden door RAAP Archeologisch Adviesbureau deze aanbevelingen ook al gedaan.

Literatuur

Alders, G., 2014: *Purmerstein*, Purmerend.

Agt, J.J.F.W. van, 1953: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst (...). Deel VIII De provincie Noordholland*
Eerste stuk: Waterland en omgeving, 's-Gravenhage.

Aten, D., 2012: Van water tot werelderfgoed. De droogmaking en wat vooraf ging. In: Bossaers, K./C. Misset, 400 jaar Beemster 1612-2012, Wormer, 10-33.

Aten, D., K. Bossaers en J. Dehé, 2012: Polderen. Bestuur en politiek. In: Bossaers, K./C. Misset, 400 jaar Beemster 1612-2012, Wormer, 170-205.

Baart, J.M., 1995: Het kasteel van Aemstel. In: Roever, M.B. de (ed.), 1995: *Het "Kasteel van Amstel". Burcht of bruggehoofd? Bijdragen over de dertiende-eeuwse funderings- en muurfragmenten aan de Amstelmonding*, Amsterdam.

Beenakker, J., 1991: *Historische plattegronden van Nederlandse steden, deel 5: De steden van Hollands Noorderkwartier, Alphen aan den Rijn.*

Beenakker, J.J.J.M., 1992: Purmerend. In: C. Koeman/J.C. Visser (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer, map 3: Nederland: Noord-Holland, Landsmeer.*

Bitter, P., 1995: *Geworteld in de bodem. Archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar. [Publicaties over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie, 1]*, Zwolle.

Bos-Rops, J.A.M.Y., 1982: Willem Eggert (ca. 1360-1417) Een Amsterdamse koopman in grafelijk dienst. [Hollandse Studiën 12], Dordrecht, 37-72.

Fægri, K./P.E. Kaland/K. Krzywinski 1989: *Textbook of pollenanalysis*, 4th Ed., Chichester.

Gras, C., 2003: *Historische Topografische Kaarten Noord-Holland. Bladen van de Cromo-topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden schaal 1:25.000, 1894-1923*, Landsmeer.

Groesbeek, J.W., 1981: *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland: hun bewoners en bewogen geschiedenis*, Rijswijk.

Haaster, H. van, 1997: De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen. In: A.C. Zeven

(red.) *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders van het Neolithicum tot 1500 AD*, Wageningen, 53-104.

Haaster, H., van/K. Hänninen, 1999: *Hout, pollen en zaden uit kasteel Purmerstein te Purmerend. [BIAXiaal 79]*, z.pl.

Hagers, J.-K.A., 1994: Purmerend: Waagplein 18/22. In: "Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1993", Holland 26, 407.

Hagers, J.-K.A., 1995: Purmerend: Achterdijk. In: "Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1994", Holland 27, 356.

Halmael, A. van/H. van Wijn/B.A. Plemper van Balen, 1843: *Wetenswaardigheden uit de geschiedenis van Noord-Holland*, Hoorn 1843.

Jacobs, E., 2000: Een kasteel gekeerd. Een archeologische begeleiding van een bodemsanering op de locatie van het voormalige kasteel 'Purmerstein' te Purmerend (19-Gz-122), Amsterdam.

Jacobs, S., 1998: Slot Purmerstein: in 1423 verwoest? [Ongepubliceerd werkstuk in het kader van de propedeuse opleiding geschiedenis, Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam]

Janse, A., 2001: *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen*, Hilversum.

Janssen, H.L., 1996: Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen. In: Janssen, H.L./J.M.M. Kylstra/B. Olde Meierink (ed.): *1000 jaar Kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht.

Janssen, H.L., 2009: Het kasteel Coevorden. 15e en 16e eeuwse inventarissen als bron voor de bouwgeschiedenis. In: H.L. Janssen/W. Landewé (red.), *Middeleeuwse kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede, 101-131.

Lascaris, M.a./J.-W.M. Oudhof, 1995: Purmerend: Plan West. In: "Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1994", Holland 27, 356-358.

Leeuw, R.de/R.Torremans (red.) 2011: Een oude fundering onder de Kaasmarkt in Purmerend. De archeologische begeleiding van een toevalsvondst. [ADC-rapport 2561], Amersfoort.

Rietkerk, M., 2007: *Het Beemsterburgwalkwartier, gemeente Purmerend; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek*. [RAAP-rapport 1597], Weesp.

Ronnes, H./T. Vanderhoeven, 2009: Architectonische en cultuurhistorische betekenissen van datum- en naamstenen op 16e-eeuwse buitenplaatsen. In: H.L. Janssen/W. Landewé (red.), *Middeleeuwse kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed, Wijk bij Duurstede*, 297-307.

Salomons, K.T., z.j.: *Evaluatie van de archeologische opgraving (DO) aan de Neckerdijk te Purmerend*. [Hollandia archeologen, z.pl.]

Vries, D.J. de, 1994: *Bouwen in de late middeleeuwen*, Utrecht.

Walle-van der Woude, T.Y. van de, 1992: Purmerend. In: "Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1991", *Holland* 24, 340-342.

Wiel, K. van der, 2012: Zomers societyparadijs in de polder. De verdwenen buitenplaatsen. In: Bossaers, K., en C. Misset, *400 jaar Beemster 1612-2012, Wormer*, 152-169.

Woltering, P.J., 1976: Purmerend. In: "Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1975", *Holland* 8, 258-259.

www.meertens.knaw.nl/mgw

www.watwaswaar.nl

Wyck, H.W.M. van der, 1990: *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman I, Alphen aan den Rijn*.

Bijlage 1:

Historisch onderzoek: Slot Purmerstein in bestuurlijke en maatschappelijke context, 1410-1741 (1795)

J.T.M. Besseling

A. De periode van Willem Eggert en wat daaraan vooraf ging

De geschiedenis van het slot Purmerstein is onlosmakelijk verbonden met de persoon van Willem Eggert, de Amsterdamse ondernemer, financier en grafelijk tesorier die in 1410 tot heer van Purmerend werd verheven.⁸⁰ Willem Eggert was in zijn tijd een uitzonderlijke verschijning. Het bestuur van Holland werd in deze jaren nog beheerst door edellieden, maar Eggert was de kleinzoon van een rijke boer uit Amstelveen. Zijn grootvader Jan de Lange is waarschijnlijk rond 1330 naar Amsterdam verhuisd.⁸¹ Eggerts vader Jan Eggert erfde het grondbezit en maakte rond 1350 al deel uit van het stadsbestuur.

Willem Eggert werd rond 1360 in Amsterdam geboren. Hij groeide op in een periode dat Holland werd verscheurd door hevige partijconflicten en burgeroorlogen. Nadat graaf Willem IV in 1345 in Friesland was gesneuveld, was een opvolgingsstrijd ontstaan tussen zijn zuster Margareta en haar zoon, de latere graaf Willem V. Onder de adel en in de steden tekenden zich twee partijen af, de hoeken, die Margareta steunden, en de kabeljauwen, die kozen voor Willem V. Jan Eggert was een van de leiders van de hoekse partij in Amsterdam en ook zijn zoon Willem zou zijn leven lang een hoeks partijman blijven.⁸²

De kern van de hoekse partij in Amsterdam bestond uit enkele familieclans, die door zakelijke- en huwelijksbanden nauw verbonden waren. Na het overlijden van zijn vader in 1370 kreeg Willem Eggert een erfenis en

ook zijn vrouw Nelle, een dochter van de schatrijke Vechter Heijnsz., bracht kapitaal in. Eggert was een getalenteerd ondernemer. Het opkomend handelsverkeer vereiste bepaalde vormen van financiële dienstverlening en Eggert specialiseerde zich op dit terrein. Vanaf 1393 trad hij op als wisselaar en kashouder.⁸³ Hij wisselde vreemd geld voor Hollandse munt, beheerde geld voor binnen- en buitenlandse klanten, leende geld uit en investeerde in ondernemingen van derden.⁸⁴

Geldschieter, tesorier en vertrouwensman van graaf Willem VI

Op de sociale ladder steeg Eggert al snel uit boven het niveau van de gemiddelde Amsterdamse koopman. In 1381 werd hij eenmaal tot schepen benoemd, maar in het stadsbestuur speelde hij verder geen rol.⁸⁵ Dit liet hij over aan verwanten uit de hoekse familieclan. Eggert was de man die vanuit dit lokale milieu een brug sloeg naar het centrum van de macht in Den Haag. Holland raakte rond 1400 verwickeld in twee oorlogen die onmogelijk gevoerd konden worden zonder financiële en logistieke steun van de steden. Vanaf 1396 trachtte hertog Albrecht Friesland in te nemen. De strijd moest een halt toeroepen aan de aanspraken van de bisschop van Utrecht en de hertog van Gelre in Friesland, maar ook de eer van het grafelijk huis stond op het spel. De dood van Willem IV moest gewroken worden en zijn stoffelijk overschot heroverd.

De Hollandse en Zeeuwse steden zagen in de oorlog een kans hun politieke invloed te vergroten en steunden de hertog.⁸⁶ Amsterdam fungeerde als uitvalsbasis. In 1396 regelde Willem Eggert samen met enkele stadgenoten 30 grote schepen voor vervoer van manschappen en materieel naar Friesland. Hij bemiddelde bij leningen die Amsterdam verstrekten en waarschijnlijk investeerde hij ook zelf. In de zomer van 1399 bracht hij de soldij voor de troepen naar Stavoren, regelde bouwmaterialen en voorraden, en inde als rentmeester van Oostergo en Westergo de belastingen in het veroverde gebied.⁸⁷

De militaire operaties in Friesland stonden onder leiding van Albrechts zoon Willem Oostervant, de latere graaf

⁸⁰ OAP no.4

⁸¹ De Melker 2002 p.47

⁸² Carasso-Kok ed. 2004 p.220-223

⁸³ De Melker 2002 p.43 n.163

⁸⁴ Bos-Rops 1982 p.40-41

⁸⁵ Wagenaar 1760 p.330

⁸⁶ Janse 1993 p.76

⁸⁷ Janse 1993 p.327

Willem VI. In 1399 keerde hij in triomf naar Amsterdam terug met het stoffelijk overschot van Willem IV. Eggert's ster rees nu tot grote hoogte. Hij werd lid van de grafelijke raad, de groep edelen en ambtenaren die hertog Albrecht assisteerden bij het bestuur. Toen in 1401 een tweede oorlog uitbrak tegen Jan van Arkel, een edelman met zijn thuisbasis in het grensgebied van Holland, Utrecht en Gelre, speelde Eggert opnieuw een hoofdrol.⁸⁸ Hij onderhield de contacten tussen het grafelijk hof en de steden, onderhandelde over de financiering en nam deel aan inspectietochten in het grensgebied.⁸⁹ Samen met zijn schoonzoon Willem de Grebber en anderen leverde hij wapentuig, proviand en andere krijgsbenodigdheden.⁹⁰

Hertog Albrecht overleed in 1404. De hertog had zowel hoeken als kabeljauwen voor zijn karretje gespannen en tegen elkaar uitgespeeld, maar het bewind van Willem VI zou vooral op de hoekse partij steunen. Een dag na aantreden van de graaf werd Willem Eggert samen met Jan Heerman voor 6 maanden tot tesorier van het graafschap aangesteld. Het was de eerste maal dat een niet-edelman met het beheer van de grafelijke financiën werd belast. Ook in de jaren na 1404 behield Eggert in de grafelijke raad een prominente positie. Hij was betrokken bij het dagelijks bestuur, fungeerde als onderhandelaar in de Friese en Arkelse oorlogen en reisde stad en land af in verband met de financiering van de strijd.⁹¹

88 Waale 1990 p.122, 141, 209

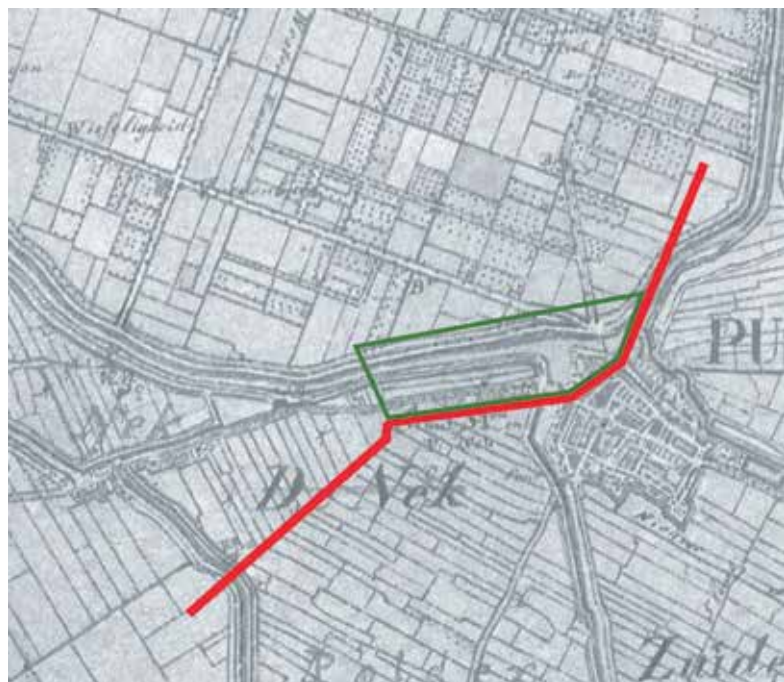
89 NA 3.01.01, no.1266 f.73r d.d. 13-05-1412

90 NA 3.01.01, no. 1265 f.28 d.d. 28-03-1411, 1266 f. 47, 51, 52, 59, f.63, 67, 92, 93, 95, 100. Bos-Rops, 1982 p.45-46. Kam 1962 p.54-68

91 Bos-Rops 1982 p.45-47

Afb. 27. De letter S van Summa aan het eind van Willem Eggerts graaflijkheidsrekening in het jaar 1411-1412 bevat een boodschap van de klerk die de rekening heeft opgesteld. De draak verbeeldt het werk aan de rekening en het hondje in zijn bek de trouwe dienaar, de klerk, die de rekening heeft opgesteld. In eerste instantie dreigt het hondje door de draak verzwoegen te worden, maar aan het eind zit hij uitgeput op zijn staart. De klus is geklaard!

Afb. 28. De mogelijke ligging van de 31 morgen (groen) van Kennemerland waarmee het rechtsgebied van Willem Eggert werd uitgebreid ten behoeve van de aanleg van zijn kasteelgrachten. De rode lijn geeft bij benadering de grens tussen Waterland en Kennemerland aan.

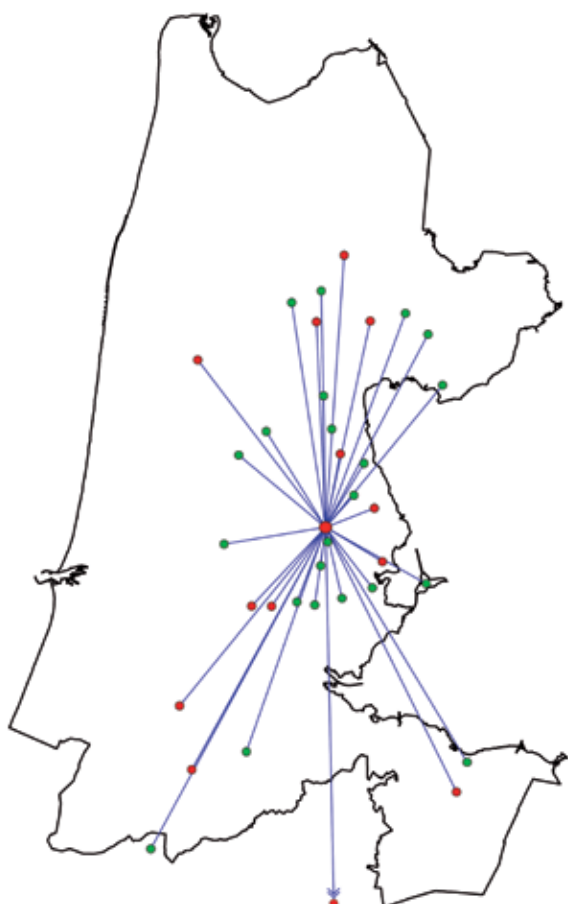
Op 13 augustus 1411 werd Eggert opnieuw tesorier. Hij werd de voornaamste raadsman van de graaf en fungeerde, wanneer Willem VI in Henegouwen verbleef, als plaatsvervanger. In deze functie nam Eggert in de eerste plaats de lopende zaken waar.⁹² In hoeverre zijn invloed zich ook uitstreckte tot de besluitvorming is niet zo eenvoudig vast te stellen, maar een laat 15^e eeuwse auteur gaf er hoog van op. Eggert zou erin geslaagd zijn Willem VI *soo te leyden ende gouverneren, dat de Graeff niet en dede buyten zijnen raedt ende advijs; ja vercreech van hem alles wat hij begeerde*.⁹³ In deze voorstelling schuilt wellicht een element van mythevorming, maar ook Eggerts biografie Bos-Rops constateerde dat Eggert uitgroeide tot de machtigste man in de grafelijke raad.⁹⁴ Het innovatieve beleid waarmee hij er in slaagde de uitgeputte financiën van het graafschap te saneren, werd geanalyseerd in haar dissertatie 'Graven op zoek naar geld'.⁹⁵

92 Janse, 2009 p.113

93 Pontanus 1614 p.356, Scheltema 1859 p.58

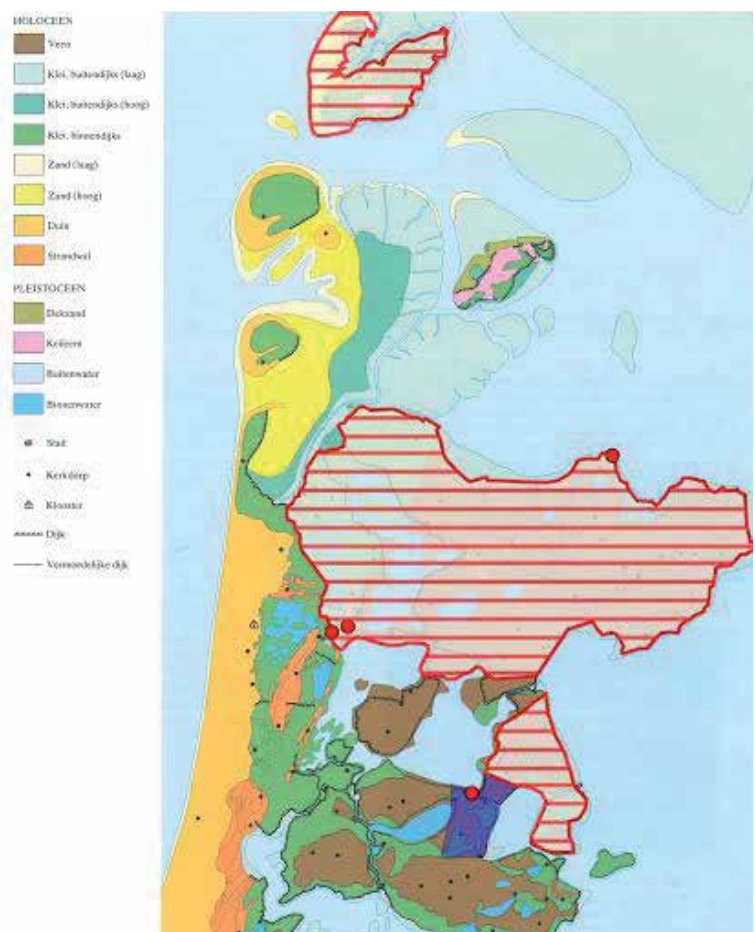
94 Bos-Rops 1982 p.49

95 Bos-Rops 1993 passim

Afb. 29. De ligging van de lenen van de leenkamer van Purmerstein ten opzichte van dat slot. In rood zijn de lenen aangegeven die met zekerheid uit de tijd van Willem Eggert dateren.

Afb. 30. De Noordhollandse plattelandgebieden die na de bestuurlijke herinrichting in de jaren 1413-1414 over stadsrecht beschikten of onder de rechtsmacht van de bestaande steden waren gebracht, met aangrenzend het grondgebied van de Purmerheerlijkheid. Militair kon het gebied in bedwang worden gehouden vanuit het oude slot bij Medemblik, de rond 1414 gerenoveerde sloten Nieuwburg en Middelburg bij Alkmaar en het nieuwe slot Purmerstein, dat tevens als administratief centrum fungeerde.

Heer van Purmerend

Willem Eggert werd nooit tot ridder geslagen. Volgens Bos-Rops ambieerde Eggert vanwege de hevige afgunst die hij onder de adel opwekte geen formele riddertitel, maar dit weerhield hem er niet van adellijke statuur aan te nemen. Bos-Rops heeft onderzocht hoe hij voor zijn activiteiten werd beloond. Als grafelijk ambtenaar ontving Eggert dagvergoedingen en soms beloningen in natura, maar dit stond in geen verhouding tot het gewicht van zijn functie. Veelal werd hij gecompenseerd door middel van ambten, heerlijke rechten en bezittingen die hij ten eigen voordeel uit kon baten.⁹⁶

De voornaamste beloning was de Purmerheerlijkheid, die hij in 1410 in erflaan kreeg. Het territorium van de heerlijkheid omvatte de drie Waterlandse bannen Purmerend, Purmerland en Purmer/Ipendam met de gelijknamige dorpen. Sinds de late 13^e eeuw vormden deze bannen binnen het baljuwschap Waterland zelfstandige rechtseenheden met een eigen schout en schepenenbank.⁹⁷ Purmerend zou het centrum van de nieuwe heerlijkheid worden.⁹⁸ In Ipendam en Purmerland verwierf Eggert alleen de lage- of ambachtsheerlijke rechten en moest hij de hoge rechtsmacht aan de baljuw van Waterland laten, maar in Purmerend verkreeg hij zowel de lage- als de hoge rechtsmacht.⁹⁹ Purmerend werd als hoge heerlijkheid volledig onttrokken aan het gezag van de baljuw, zodat Eggert ook zware misdaden zelfstandig zou kunnen berechten. Hij verwierf een grote mate van autonomie en zou alleen verantwoordelijkheid schuldig zijn aan de graaf zelf.

Purmerend in de 14^e eeuw

Purmerend was een locatie met potentieel. Aan het eind van de 12^e eeuw bevond zich hier, blijkens archeologisch onderzoek, al een kleine nederzetting die in de 14^e eeuw uitgroeide tot een bloeiende agrarisch-maritieme gemeenschap. Deze ontwikkeling hield verband met belangrijke infrastructurele werken die rond 1310 werden gerealiseerd. Waterland was in de tweede helft van de 12^e eeuw getroffen door enorme stormvloed door de binnenmeren Purmer, Beemster en Wormer waren ontstaan. Het resterende land was rond 1180 ingedijkt, maar aanvankelijk waren

grote overloopgebieden onbedijkt gelaten. Naast Katwoude, ten noorden van Monnikendam, was ook het gebied tussen Purmerend en het dorp Dreij (Hobrede) niet bedijkt.¹⁰⁰ Nadat Katwoude rond 1310 was ingedijkt, verloor ook het overloopgebied bij Purmerend zijn functie en werd ingedijkt.¹⁰¹ De oude verbinding tussen de Purmer- en de Beemstermeer, het riviertje de Dreij, een overblijfsel van de Purmer-Ee,¹⁰² kwam binnen de bedijking te liggen, zodat een alternatieve route tussen de Purmer en de Beemster noodzakelijk werd.

Deze doorvaart zou bekend worden als de Where. Het kanaal werd aan de zuidoostzijde begrensd door de oude Waterlandse dijk bij Purmerend, en aan de noordwestzijde door de dijk rond de nieuwe Overwhere-polder. Dijk en doorvaart liepen evenwijdig aan het oorspronkelijke ontginningspatroon, een veervormige verkaveling met schuinlopende sloten gericht op de Purmer-Ee. Ten Oever-Van Dijk wijst erop dat hier voordien een verkavelingssloot moet hebben gelegen.¹⁰³ Ook de aanwezigheid van de 12^e eeuwse oevermarkt-nederzetting wijst hierop, maar het is niet duidelijk of deze waterloop een doorgaande verbinding tussen de Purmer en de Beemster heeft gevormd. Bewijzen voor tolheffing of een veerverbinding, zoals die voor de Dreij wel bekend zijn, ontbreken tot 1342. Naar het zich laat aanzien is de oude verkavelingssloot uitgediept en verbreed nadat de Dreij rond 1310 voor het doorgaand scheepvaartverkeer was afgesloten.¹⁰⁴ In 1318 genoot Simon van Velzen, een broer van Jan Persijn, heer van Waterland, reeds 10 pond jaarlijks uit de verpachting van de visserij op deze locatie.¹⁰⁵

Door de aanleg van de Where werd Purmerend een binnenlands verkeersknooppunt van belang. De Where bood een goede verbinding naar de Zuiderzee, met aan de zijde van de Beemster een baai waar zeevarende schepen tot 80 last aan konden leggen.¹⁰⁶ De locatie

96 Bos Rops 1982 p.43 Fruin, Le Cosquino de Bussy 1920 no.389 en 390. Van Mieris 1753-1756 DI.III p.931, Van Dam 1998 p.182, De Kam 1962 p.31-48

97 'Costumen 1570' in: VMOVR DI.4 no.VI p.570.

98 De Goede 1943 p. 83-85, 136-138

99 OAP no.9 d.d. 15-11-1413. Van Mieris 1753 DI.IV p.161, De Goede 1943 p.139

100 De Kock 1975 p.338-340

101 Pas onder Willem Eggert werd in 1412 bepaald dat de Overwhere tot het grondgebied van Purmerend behoorde en werd de Dreij als afbakening met de noordelijke gelegen heerlijkheid Oosthuizen aangewezen. Gerrit van Heemskerk, heer van Oosthuizen, droeg bovendien een halve molen te Purmerend en 2 deimt land in de Purmer over aan Eggert. Fruin, Le Cosquino de Bussy, 1920 no.226

102 Boschma-Aarnoudse 2003 p.44, 121

103 Ten Oever-Van Dijk 1994 p.58, Noordeloos 1960 p.8

104 De Kock 1975 p.330, 339

105 Kort 1986 no.33

106 NHA inv.176 no.1484, p.53

was bovendien bij uitstek geschikt voor de visserij op aal. De naam Where is ontleend aan de term 'visweer', een constructie waarmee een waterloop als het ware in één grote fuik kon worden veranderd.¹⁰⁷ De combinatie van veeteelt, visserij, zeevaart, transport en overslag, faciliteerde in de jaren na 1310 een eerste fase van krachtige groei. In 1342 werden naast de visserij in de Where twee veerverbindingen vermeld en in 1373 werd een waag verpacht.¹⁰⁸ Al vóór 1327 was er een kapel, die vooralsnog ressorteerde onder de parochie Purmerland, maar in 1395 werd vastgelegd dat Purmerend na het overlijden van pastoor Jacob Mas een zelfstandige parochie zou worden.¹⁰⁹ In 1392 werd onder invloed van de Moderne Devotie een religieus vrouwenhuis gesticht, het latere St. Ursulaklooster.¹¹⁰ Alles wijst erop dat de eerste aanzet richting een stedelijke ontwikkeling zich al aftekende vóór Eggert heer van Purmerend werd.

Statusrijke woningen

Purmerend telde in de 14^e eeuw enkele voorname hofsteden, waar statusrijke woningen gestaan moeten hebben. In 1333 droeg ene *Pieter Heinenz. van Purmerende* uit vrij eigendom een hofstede op aan de graaf en in 1385 droeg Adam Dirksz. zijn hofstede op.¹¹¹ Ook Catharina van Arkum, een dochter van de heer van Waterland, Jan Persijn III de jonge, bezat in Purmerend een hofstede. Waarschijnlijk was dit de locatie waar de rechtspraak van de hoge vierschaar van Waterland plaats vond. Het geslacht Persijn had de hoge heerlijkheid Waterland in bezit gehad tot dat de rechten in 1282 waren verkocht aan graaf Floris V. Jan Persijns zoon Klaas, die de helft van Waterland van zijn vader in leen hield, kreeg dit aandeel na de verkoop in leen van de graaf. De hoofdtak van het geslacht Persijn stierf in 1353 in mannelijke lijn uit, maar Jan Persijns dochter Catharina, gehuwd met Willem van Wezemaal, behield de renten uit het halve leen en erfde de titel Vrouwe van Waterland. Pas na haar overlijden in 1372 verviel Waterland volledig aan de graaf van Holland.¹¹²

Het slot van de familie Persijn, *Swasemburch* of *Swaensburg* bij Monnikendam, was na een opstand in

1272 door de Waterlandse bevolking verwoest en niet meer herbouwd. Het is onbekend wanneer de Purmerendse hofstede is ontstaan, maar de locatie bij de noordwestelijke grens van Waterland, is nauwkeurig vast te stellen. Catharina's woning lag bij de visserij in de Wijzend, de *Lange Weeren*, tussen Purmerend en het westelijker gelegen dorp Neck. Dit was in de directe nabijheid van de Where en de plaats waar in 1410 het slot Purmerstein zou verrijzen.¹¹³ Waarschijnlijk werd Catharina's hofstede ook na de bouw van Purmerstein nog door de familie bewoond. Op 29 januari 1415 liet Eggert ene Jan Persijn uit Purmerend naar Den Haag ontbieden met *alsulke brieven ende betogen van der visscherijen gelegen tot Purmerende*.¹¹⁴ De Persijns en hun verwanten, de Van Velzens en Van Brederode's, hadden grote belangen in de lokale visserijen, ook na de annexatie van Waterland. Tot 1372 deelde Catharina als vrouwe van Waterland de pachtinkomsten uit de Where met de graaf van Holland. Nadien traden verwanten op als pachters annex erfelijke leenmannen van de visserijen in en rond Purmerend.¹¹⁵

De bouw van slot Purmerstein

In de oorkonde waarmee Willem Eggert in november 1410 tot heer van Purmerend werd verheven, was voorzien in de bouw van een *slot ende husinge*. De bouw van Purmerstein nam minstens drie jaar in beslag. Het was een massief gebouwencomplex met een uitgebreid grachtenstelsel. Om een dergelijk gebouw in het drassige Waterlandse veenlandschap op te richten, waren enorme inspanningen en investeringen vereist. Het slot werd strategisch gepositioneerd op een verhoogd buitendijks terrein bij de plaats waar de Kromme Ganssloot uitkwam op de Where. Zoals een belegering in 1480 zou uitwijzen kon het vanaf de landzijden nooit volledig worden ingesloten.¹¹⁶ Om dit mogelijk te maken en het grachtenstelsel te kunnen aanleggen, kreeg Willem Eggert in 1413 toestemming 31 morgen land van het aangrenzende Kennemerland te annexeren.¹¹⁷ Het imposante gebouw, dat in de ruime omtrek zijn gelijke niet kende, moet in het vlakke landschap op grote afstand zichtbaar zijn geweest.

107 De Boer 1997 p.127

108 Hamaker 1875-1878 DI.1 p.268-269, 318-319, 382-383. De Boer 1998 p.38

109 Van Mieris 1753-1756 DI III p.46

110 De Melker p.112 n.104, p.117. Bij dit project was ook Eggerts Amsterdamse familieclan betrokken.

111 De Kort 1993 no.40-41

112 Janse 2001 p.158-160 n.252, De Goede 1943 p.140, De Kock 1975 p.329

113 Kort 1997 no.143

114 NA 3.01.01, no.1268, f.71v. Kort 'Lenen Brederode' no.144 d.d. 09-07-1416

115 NA 3.01.01, no.1690 d.d.8 juni 1394. WA, not.no.3694, d.d.1 nov. 1597. Fruin, Le Cosquino de Bussy 1920 Regest 76 en 77. F.Van Mieris, 1753-1756 DI III p.579-580, 597

116 Van Gent 1994 p. 253

117 OAP no. 8, d.d.15 november 1413. Van Mieris 1753-1756 DI IV p.161

In november 1413 droeg Eggert het slot aan graaf Willem VI op, maar ook daarna werd nog gebouwd. Op 18 januari 1414 stuurde hij een bode naar Gorcum met een brief aan de edelman Philips de Blote, *roerende van een deel steens te laten bescepen tot des tresoriers behouf*.¹¹⁸ Het feit dat deze post in de rekening van de graaf belandde, illustreert hoezeer de zaken van Willem VI en zijn tresorier verweven waren. Toen de graaf in het voorjaar van 1414 in Henegouwen verbleef, trad Eggert op als plaatsvervanger en liet de grafelijke administratie naar Amsterdam overbrengen. Van half mei tot begin juli was hij in Purmerend en bestuurdde van daaruit het graafschap. Pas nadat de graaf in juli terugkeerde, vertrok Eggert naar Den Haag.¹¹⁹ Ook in 1415 verbleef Eggert in de zomermaanden op Purmerstein. Pas kort voor kerst werd de tresorie weer naar Den Haag overgebracht.¹²⁰

Eggerts leenkamer

Als heer van Purmerend werkte Eggert aan de uitbouw van zijn positie in de regio. In 1414 werd hij beleend met het pluimgraafschap van Waterland, een deel van de Zaanstreek en het gebied rond de Schermermeer.¹²¹ Dit leen had betrekking op de zwaandrift, het exclusieve recht in deze gebieden zwanen te houden en te vangen. De zwaan figureert prominent in het wapen van Waterland. Zwanen golden als edele vogels bij uitstek en de zwaandrift was een typisch adellijk prestige-object. Een nest zwanen in de kasteelgracht symboliseerde de status van de bewoners. In de 14^e eeuw werden in Noord-Holland enorme aantallen gevangen. Zwaan werd in de betere kringen veel gegeten en met de verkoop werden aanzienlijke inkomsten gegenereerd.¹²² Een ander prestigieus object waarmee Eggert zijn

status benadrukte, was de leenkamer die hij in 1414 aankocht.¹²³ Rond 1400 was het leenstelsel al een verouderd systeem, dat geleidelijk werd vervangen door moderne eigendoms- en pachtverhoudingen. In afwezigheid van een ontwikkeld staatsapparaat voorzag het in wederzijdse afhankelijkheidsrelaties tussen een edelman en zijn leenmannen. Veelal droeg deze of gene zijn bezit op aan de heer, om het in leen terug te ontvangen. In ruil voor protectie was de leenman verplicht zijn heer met raad en daad bij te staan. De herendienst was aanvankelijk vooral militair, maar naarmate in de 14^e eeuw huurlegers opkwamen, werd afkoop gebruikelijk.¹²⁴ De leenkamer van een vorst of hoge edelman kon hele steden of landstroken omvatten, maar ook een lagere heer als Willem Eggert, zelf leenman van de graaf, kon lenen uitgeven. Vaak betrof het slechts een enkele boerderij of een weiland, maar ook hier creëerde de leenverhouding een bijzondere band tussen heer en leenman.

Volgens J.C. Kort werd Eggerts leenkamer nieuw in het leven geroepen en kocht hij ook zijn leenmannen. Door de vorming van een kring van vertrouwelingen trachtte hij zijn aanzien te vergroten. Eggerts leenadministratie is verloren gegaan, maar een aantal vroeg 15^e eeuwse lenen is terug te vinden in de archieven van latere heren van Purmerend. Illustratief voor de betekenis van de leenverhouding binnen de Purmerheerlijkheid is de erfopvolging van een half veldje genaamd de Blocken, dat in 1429 werd opgedragen door Pieter Jansz. Wolffs, en in leen gegeven door Eggerts schoonzoon Gerrit van Zijl. De familie Wolffs behoorde al vroeg in de 15^e eeuw tot de lokale elite waaruit de Purmerendse schepenen werden geselecteerd en groeide uit tot een invloedrijk regentengeslacht, waarvan de nazaten tot 1636 deel uit zouden maken van het stadsbestuur.¹²⁵ Ook oudere lenen in de Purmerbannen die ooit door de Persijns waren uitgegeven, werden overgeleverd binnen families die onderdeel werden van het lokale patriciaat.¹²⁶ Later in de 15^e eeuw zouden deze families ook als pachters van de visserijen in Purmerend gaan optreden.¹²⁷

¹¹⁸ NA 3.01.01, no.1267 f.109r d.d.18 januari 1414.

¹¹⁹ NA 3.01.01, no.1267 f.117r d.d.7 mei 1414, f.118v d.d.10 mei 1414.

¹²⁰ NA 3.01.01, no.1268 f.58v d.d.2 mei 1415, f.47r d.d.10 juli 1415, f.64v d.d.7 sept. 1415, f.65r d.d.12 oktober 1415.

¹²¹ De exacte beschrijving van het gebied waarbinnen het recht op de zwaandrift werd uitgeoefend was: *De Beemster, Wormer, Ganssloot tot Neck, Engewormer, de Zaan tot Saardam aan de grote sluis, de Zaan langs tot Knollendam, de Sterremeer, in de Stier opstreckende, te Crommeniedijk, aan de Nieuwendammer Sluis tot Uitgeest, eilanden en meren rond de Schermer, tot Limmen, aan de Hoge Brug tot Alkmaar, aan de Tonne toe, verder tot Oterleek langs de Huijgendijk, aan Rustenburg etc, tot Ursem, tot Mijsen, Avenhorn, Oudendijk, der Beets aan 't Oosthuizer Hop toe, en voorts langs Hobree, Quadijk, door Purmerend, in de Purmer, tot Middellie, en van daar tot de haven van Edam, door alle de Purmer tot Monnickendam toe, aan 't Halfgetoe, hetwelk is een sluisje, enzovoort tot Ilpendam.* Bron: NHA inv.176 no.1484 f.21.

¹²² NHA inv.176 no.1484 p.21. NA, 3.01.27.02 no.520, f.6. SAW, OAP no.94, d.d.1 mei 1655. Janse 2009 p.150. Noordeloos 1959 p.58. Gonnet, 1918 DI/II, no.411, d.d.30 november 1563.

¹²³ NA 3.01.52 no.153, Kort 1980 en 1981.

¹²⁴ Kort 1996.

¹²⁵ NA 3.01.52 no.147 f.483-499. De laatste leenhouder was Dirk Jansz. Louris (vroedschap 1613-1636). Hij was de laatste katholiek en het laatste lid van deze afstammingslijn in de vroedschap.

¹²⁶ Kort 1997 no.146. De nazaten van de familie Rex, leenmannen van de *Molenvan*, bleven tot het eind van de 17^e eeuw deel uitmaken van het stadsbestuur.

¹²⁷ Not. 3694 d.d.1 november 1597.

Afb. 31. Het oudst bekende stadszegel van Purmerend toont een roeibaars, een geroeid schip met geringe diepgang dat ideaal was voor het vervoer over de Noord-hollandse binnenwateren. Dit exemplaar van het zegel werd waarschijnlijk rond 1484 naar een ouder voorbeeld vervaardigd. Boven de afbeelding van het schip (met op de vlag het familiewapen van Willem Eggert, de drie weerhaken) is het familiewapen van Van Egmond aangebracht. (Waterlands Archief)

Afb. 32. Het grootzegel van Willem Eggert toont de heilige St. Catharina, met op de knie het wapenembleem van Eggert, de drie weerhaken. (Rijks Archief Utrecht)

Afb. 33. Het contra- of kleinzegel van Willem Eggert op de achterzijde van de afdruk is ook terug te vinden onder het handvest waarin Eggert in 1410 bepaalde hoe het lokaal bestuur en de rechtspraak in Purmerend zouden worden ingericht. (Rijks Archief Utrecht)

De lenen van de Purmerendse leenkamer waren niet gebonden aan het territorium van de heerlijkheid. Het merendeel was verspreid over een groot gebied dat zich uitstreckte van Amstelland ten zuiden van Amsterdam, tot Waterland en West-Friesland in het noorden. De betekenis van deze leenverhoudingen is minder vanzelfsprekend dan die in de Purmerheerlijkheid. Uiteraard was het voor de leenman aantrekkelijk een patroon/cliëntrelatie aan te gaan met een leenheer die, zoals Eggert, behoorde tot de machtigste mannen in Holland. Eggert op zijn beurt kreeg beschikking over een netwerk van vertrouwelingen, maar in een territorium waar hij verder geen directe invloed bezat, waren de wederzijdse voordelen in principe beperkt. Toch diende Eggerts leenportefeuille niet alleen als statusverhogend middel. Dat wordt duidelijk wanneer het slot Purmerstein, de leenkamer en het optreden van Willem Eggert in een regionaal kader worden geplaatst.

Purmerstein en de regio

Dat Willem VI de Purmerheerlijkheid in het leven riep en toestemming gaf er een geducht slot te bouwen is opmerkelijk. Een slot als Purmerstein verschaftte een lokale heer een machtige, zelfstandige positie. Dat bleek in 1456 toen Philips van Bourgondië Purmerstein wilde confisqueren en de slotbewaarder namens de toenmalige heer Hendrik van Montfoort eenvoudig weigerde voor de grafelijke deurwaarder de poort te openen.¹²⁸ Als Philips iets wilde, moest hij maar een legermacht op de been brengen om het slot in te nemen. De daarmee gepaard gaande investeringen en logistiek vormden een onoverkomelijk beletsel en uiteindelijk werd de confiscatie afgeblazen.¹²⁹

Opmerkelijk waren ook de afmetingen van Purmerstein in relatie tot het grondgebied van de Purmerheerlijkheid. De militair-strategische invloedssfeer van het slot strekte zich uit tot ver buiten de grenzen van Eggerts territorium. De bouw van Purmerstein hield dan ook nauw verband met ontwikkelingen in de regio. Nadat het slot was gebouwd, werd in de jaren 1414-1415 onder leiding van Willem Eggert een ingrijpende reorganisatie van het bestuur van Noord-Holland boven het IJ doorgevoerd. Enkele jaren nadat Purmerend als feodaal leen was uitgegeven werd de feodale bestuursinrichting in een groot deel van de regio ongedaan gemaakt.¹³⁰

¹²⁸ NA 3.01.27.02 no. 4847

¹²⁹ Van der Linden 1957 p. 121-122, 140-141, 179

¹³⁰ Onder feodaal wordt hier in navolging van De Goede verstaan: een stelsel

Een groot aantal dorpen in West-Friesland, de Zeevang en op het eiland Texel, werd verenigd in collectieve plattelandsgemeenten met een grafelijk stadsrecht, of onder het stadsrecht van bestaande steden gebracht. Geheel nieuw was dit niet. Enkele West-Friese dorpen hadden in de voorgaande decennia al stadsrecht verworven, maar de schaal waarop de défeodalisering van het West-Friese platteland nu werd doorgezet, was een Europees unicum.¹³¹

Geen van de dorpen die rond 1414 stadsrecht verkregen groeide uit tot stad. Het stadsrecht werd hier uitsluitend toegepast als bestuurlijk-juridische constructie. West-Friesland was in 1289 door Holland geannexeerd, maar de grafelijke bestuursinrichting was geen succes. De Westfriezen behielden hun regionale identiteit en kenden een lange traditie van verzet tegen het centraal gezag. West-Friesland was in 1289 verdeeld in twee baljuwschappen, waarvan er een, het Westerbalkjuwschap, was verenigd in een personele unie met Kennemerland. Het bewind van de baljuws wekte grote weerstand op. Het Oosterbaljuwschap werd verpacht aan niet-inheemse edelen en in 1392 was ook in het Westerbalkjuwschap een edelman zonder binding met de cultuur van de streek aangesteld, de gehate edelman Jan van Arkel, met wie Holland in 1401 in oorlog zou raken. De baljuws maakten zich schuldig aan machtsmisbruik, corruptie en winstbejag, met herhaalde opstanden als gevolg.¹³² Pogingen om hun macht in te perken waren gestuit op financiële obstakels. De Hollandse graven sloten leningen af op de baljuwschappen, die door de baljuws van hun voorgangers werden overgenomen. Dankzij deze schulden, een veelvoud van de jaarlijkse opbrengst uit de ambten, hadden de baljuws zowel de graaf als de bevolking in de tang. Ze persten de inwoners *grote scatteinge ende giften af*.¹³³

Vanaf 1396 had de Westfriese bevolking bovendien grote offers gebracht in verband met de Friese en Arkelse oorlogen. West-Friesland was van groot belang voor de strijd in Friesland. Vanuit Hoorn, Enkhuizen en

waarin het overheidsgezag werd uitgeoefend krachtens een persoonlijke rechtsbetrekking tussen een heer, in dit geval de graaf, en een leenman of pachter aan wie in een bepaald rechtsgebied het overheidsgezag geheel of ten dele was gedelegeerd. Dit in tegenstelling tot gebieden onder het stadsrecht die onder direct gezag van de graaf ressorteerden en waar de inwoners over vergaande zelfstandige rechtsbevoegdheden beschikten.

¹³¹ Hoppenbrouwers 1999 p. 470. Pols 1888 p. XVII-XIX. Dekker 1998

¹³² De Monté ver Loren ed. 1934 DI. II p. 92-99

¹³³ Hoppenbrouwers 1999 p. 464-472. De Goede 1940 DI. I p. 79

Medemblik was Friesland binnen enkele uren te bereiken. Het platteland leverde geld, schepen en manschappen. In geval van verraad was een vijandelijke invasie een reële mogelijkheid.¹³⁴ West-Frieslands loyaliteit vereiste concessies. Nadat in 1411 de Friese oorlog en in 1412 de Arkelse oorlog waren beëindigd, werden regelingen getroffen voor de schulden die Willem VI had uitstaan bij de baljuws. Daarmee was de weg vrij voor het verlenen van de stadsrechten, en de verzelfstandiging van het Westfriesse bestuur.¹³⁵ Dit proces, waarbij de adel in deze regio buiten het bestuur werd verplaatst, was een vorm van défeodalisatie. De grootprivileges van de dorpen laten over de motieven weinig te raden. Naast het *cranken*, *snode regimente* van de baljuws, werd melding gemaakt van de *last ende oncost als si lange tijt geleden hebben in onsen oerlogen van Vrieslant, ende van Arkel*.¹³⁶

Willem Eggert als regionaal magnaat

Het is niet geheel duidelijk in hoeverre Willem Eggert betrokken is geweest bij de besluitvorming voorafgaand aan de Westfriesse stadsrechtverleningen, maar de graaflijkheidsrekeningen laten zien dat hij een cruciale rol speelde bij de uitvoering. In 1413 en 1414 reisde hij regelmatig naar West-Friesland om te onderhandelen met dorpen, *die waren clagende over den balliu ende dair om poirtrecht begeerden te copen*.¹³⁷ Ook regelde hij de uitkoop van zittende en voormalige baljuws. Nadat in 1413 het Oostelijke baljuwschap dat 7 nieuwe gemeenten met elk meerdere dorpen telde, werd opgeheven, volgde in 1415 het Westerbaliuwschap met 5 nieuwe plattelandsteden. De Zeevang werd in 1414 onder het stadsrecht van Edam gebracht en ook Texel verwierf in 1415 stadsrecht.¹³⁸

Voor het slot Purmerstein was in deze opzet een sleutelpositie ingeruimd. De Purmerheerlijkheid was een feodaal bruggenhoofd dat toegang bood tot het hart van het gedéfeodaliseerde Noorderkwartier. Via de binnenwateren zou het vanuit Purmerend mogelijk zijn binnen enkele uren troepen te verplaatsen naar eventuele haarden van verzet in West-Friesland.¹³⁹

Purmerstein fungeerde bovendien als administratief centrum voor de verzelfstandigde gebieden. Van 1415 tot 1417 werden de schoutambten in de Westfriesse steden en plattelandsgemeenten door Willem Eggert in Purmerend verpacht. De ambtenaren werden voor het afhoren van hun rekeningen op Purmerstein ontboden en ook de bestuurders van de nieuwe steden reisden regelmatig naar Purmerend.¹⁴⁰

Het ontbreken van een riddertitel ten spijt werd Willem Eggert de voornaamste regionale magnaat in Amstelland, Waterland en West-Friesland. Ook zijn schoonzoons Gerrit van Zijl en Reinoud van Brakel bekleedden in deze gebieden belangrijke functies. Van Zijl, een edelman van lage afkomst en evenals Eggert lid van de grafelijke raad, werd in 1412 rentmeester van Kennemerland en West-Friesland.¹⁴¹ In deze functie was hij nauw betrokken bij de stadsrechtverleningen en de financiële afhandeling met de voormalige baljuws van het Ooster- en Westerbaliuwschap.¹⁴² Daarnaast versterkte Eggert zijn positie in Amstelland en Waterland. In 1413 werd zijn uit Dordrecht afkomstige schoonzoon Reinoud van Brakel, ook een edelman van lage komaf, aangesteld tot baljuw van Amstelland en Waterland.¹⁴³

De enige hoge edelman met bezittingen in Noord-Holland die de plannen van Eggert en zijn kompanen zou kunnen doorkruisen was Jan van Egmond. Als kabeljauws partijleider en schoonzoon van Jan van Arkel verkeerde hij echter in een kwetsbare positie. Nadat hij ervan was beschuldigd een moordaanslag op Willem VI te hebben beraamd, werden zijn Hollandse goederen in 1416 geconfisqueerd.¹⁴⁴ Gerrit van Zijl werd als baljuw en rentmeester van de Egmondse goederen in Noord-Holland aangesteld.¹⁴⁵ Van Zijl nam zijn intrek op het slot Nieuwburg bij Alkmaar, een ooit door Floris V gebouwd kasteel dat in 1414 op kosten van de graaf werd gerenoveerd.

Het is duidelijk dat Willem Eggerts belangen en aspiraties onlosmakelijk verweven waren met die van

¹³⁴ Janse 1993 p.125, 127, 155, 207, 276, 279, 283, 291, 293

¹³⁵ De Monté ver Loren ed. 1934 DI.II p.133. Waale 1990 p.135-136

¹³⁶ Pols 1888 p.XLI, De Goede 1940 DI.I p.109

¹³⁷ NA 3.01.01, no.1267 f.63 d.d.1 december 1413, f.120 d.d.2 juli 1414, 1268 f.65 d.d.13 september 1414, f.79 d.d.10 juni 1415. Pols 1888 p.43

¹³⁸ 'Privilegiën Texel' 1745 p.21-25. Pols 1888 p.XIX-XX

¹³⁹ NA 3.01.01, no.1268 f.77 d.d.13 mei 1415

¹⁴⁰ NA 3.01.01, no.1268 f.77 d.d.27 april 1415, 1269 f.3-5 d.d.12-10-1416, f.70 d.d.9 oktober 1416, f.73 d.d.20 december 1416, f.78 d.d.08-05-1417. Zie ook: Bos-Rops 1993 p.119

¹⁴¹ Kam, 1964 p.181-222 Scheffer, 1883, DI.II

¹⁴² NA 3.01.01, no.1267 f.70 en 120, 1268 f.17, AGH 1586 f.11, 1587 f.6.

¹⁴³ Scheffer, 1883 DI.II Janse, 1997 p.87

¹⁴⁴ Janse, 1993 p.93-94

¹⁴⁵ J.H.Scheffer, 1883 DI.II Bos-Rops, 1993 p.106 Janse, 1997 p.95-97

de graaf. Eggerts particuliere bezittingen waren geconcentreerd in de gebieden waar hij met zijn schoonzoons de voornaamste grafelijke ambten had gemonopoliseerd. In de regio Den Haag, waar Eggert als tesorier vaak verbleef, en in Kennemerland en de Zaanstreek, gebieden binnen de invloedssfeer van de hoekse edelen Bartout en Dirk van Assendelft, verwierf hij vrijwel geen leengoederen. Eggerts leenportefeuille was meer dan een statusverhogend middel. De leenkamer verschaftte hem een netwerk van getrouwen, die hem in concrete zaken bij konden staan in gebieden waar hij uit naam van de graaf grote invloed uitoefende. In West-Friesland, waar het aantal lenen rond 1414 flink werd uitgebreid, kocht hij bovendien veel land in vrij eigendom dat werd verpacht.¹⁴⁶

Purmerend als Eggerts stad, 1410-1421

Tot Eggerts adellijke aspiraties behoorde ook de ontwikkeling van zijn eigen stad. De in 1410 verworven hoge rechtsmacht gaf hem de vrijheid Purmerend geheel naar eigen inzicht tot ontwikkeling te brengen. De Divisiekronek uit 1517 vermeldt dat Eggert, nadat hij heer van Purmerend werd, *dede [] ineen vergaderen alle die lantluijden die wijt en verde saten in't land van Purmerlant, bi 't water gheheten die Weer, ende dede daer timmeren een starc casteel ende een cleijn stedeken*.¹⁴⁷ Het is niet uitgesloten dat het inderdaad zo is gegaan. Het kwam vaker voor dat een lokale heer de plattelandsbevolking aanmoedigde zich in een nieuwe stad te vestigen. Soms, zoals rond 1393 in Elburg, gebeurde dat zelfs onder dwang.¹⁴⁸

Purmerend kreeg na 1410 vrij snel een stedelijk karakter. In een handvest uit 1413 sprak Willem VI nog over *den dorpe van Purmerende*, maar in een overeenkomst in 1414 tussen Purmerend en Hoorn, werd al melding gemaakt van de *poirteren der stede van Purmereynde*.¹⁴⁹ De graaf van Holland was bereid de ontwikkeling van de stad te ondersteunen. In 1412 verleende hij de inwoners het typisch stedelijke voorrecht tolvrij door heel Holland te mogen varen.¹⁵⁰ Dankzij dit privilege kon Purmerend op voet van gelijkheid concurreren met de grafelijke steden

en verwierf het stadje een beslissend voordeel ten opzichte van de omliggende dorpen. Rond 1440 was het al gebruikelijk dat schippers uit omliggende dorpen als Purmerland, Ilpendam en Oosthuizen als plaats van herkomst Purmerend opgaven.¹⁵¹ Het havenstadje werd een regionaal economisch centrum.

Ook in ruimtelijk opzicht werd in deze jaren de grondslag gelegd voor de stedelijke ontwikkeling. Archeologische gegevens laten zien dat de bewoning in deze jaren nog was geconcentreerd bij de oude oevermarktnederzetting langs de Where, maar er zijn aanwijzingen dat een planmatige stadsuitleg werd gerealiseerd. Waarschijnlijk werd hetzelfde uitgangspunt gehanteerd als in het stadje Edam, dat in 1357 was uitgelegd volgens een rasterpatroon van 20 bij 20 roeden, met een totale oppervlakte van 80 bij 80 roeden, en Monnickendam, dat in 1404 was uitgelegd op basis van een patroon van 20 en 10 roeden.¹⁵² Ook in Purmerend kwam de stadsuitleg tot stand op basis van een patroon van 20 bij 20 roeden, 60 bij 80 roeden in totaal. Een uitbreiding volgens dit patroon was een typisch 14^e en vroeg 15^e eeuws fenomeen.¹⁵³ Evenals in Edam kwam binnen het rasterpatroon een nadere indeling tot stand met inachtneming van de bestaande bebouwing, water- en landwegen, maar de meetkundig uitgezette contouren zijn nog altijd herleidbaar.

Stadsmuren en poorten had Purmerend nog niet, maar dat gold tot het eind van de 15e eeuw ook voor Edam en Monnikendam.¹⁵⁴ De bekroning van de stedelijke ruimte was de kerk die Eggert in 1416 liet bouwen. Evenals in Edam was het gebouw centraal gepositioneerd op het kruispunt van de diagonaallijnen binnen het grondplan van de stadsuitleg. De kerk werd gewijd aan St. Nicolaas, de patroonheilige van de schippers, en aan Eggerts favoriete heilige St. Catharina, die ook staat afgebeeld op zijn grootzegel.¹⁵⁵ Op deze plaats, waar de Melkweg of *Oude Heerweg* de dijk langs de Where kruiste, stond voordien de al in 1327 genoemde kapel. Rond 1300 was dit niet het centrum van het dorp geweest, maar lag de kapel aan de zuidwestkant van de oevernederzetting, nog juist binnen de dijk. Zoals uit archeologisch onderzoek bleek, lag de oudste

146 NA 3.01.52 no 153. J.C. Kort, 1980 m1981 Bos-Rops, 1982 p. 60-61. GAA inv.378.NK no.331. OAH no.2964 regesten 198, 199, 205, 206. De Melker, 2002 p. 238

147 Tilman ed. 2003 p. 654

148 Rutte, 2000 p.4

149 OAP no. no.14, d.d.24 dec. 1414. WA, OAH no. 138, regest 201, afschrift 11 okt. 1592

150 OAP no. 7, d.d. 24 aug. 1412

151 Smit 1919

152 Boschma-Aarnoudse 2003 p.94-98

153 Rutte 2000 p.4

154 Boschma-Aarnoudse 2003 p.98

155 Muller Dzn 1919 Dl.2 nr.2001 d.d. 1 april 1417. Brom 1901 p. 97-100

bewoningskern op een buitendijkse terp rond de Kerkstraat, tussen de latere Peperstraat en Kolkstraat. Aan het eind van de 14e eeuw was de bebouwing uitgebreid langs de latere Hoogstraat en het Padjedijk, zodat de kapel meer centraal kwam te liggen.¹⁵⁶ De bouw van de nieuwe kerk bestendigde deze ontwikkeling. Er werd een stadshart gecreëerd op het kruispunt van het Padjedijk, de Hoogstraat, de Peperstraat, en de Breedstraat, op de plaats waar nu de Koepelkerk staat.

Waarschijnlijk duurde het na 1410 nog geruime tijd voordat het *Vierkant*, zoals de stadsuitleg in de volksmond werd genoemd, volledig bebouwd raakte, maar de aanwijzingen dat het grondplan tijdens of kort na het leven van Eggert werd uitgelegd zijn overtuigend.¹⁵⁷ In een document uit 1450 wordt vermeld dat Eggerts neef Jan Eggert Hartgertsz. rond 1419 een huis bezat op

de Bult, een nieuwe stadswijk die was ontstaan na het graven van de gracht die de stadsuitleg omringde.¹⁵⁸ Onder leiding van Walle van der Woude werden in 1991 op deze locatie, de tegenwoordige Willem Eggertstraat, funderingsresten van een vroeg-15e eeuwse stenen huis en resten van een houten huis opgegraven.¹⁵⁹

¹⁵⁸ GAA 5058 no.36. Scheltema 1859 DI.III p.84 n.20

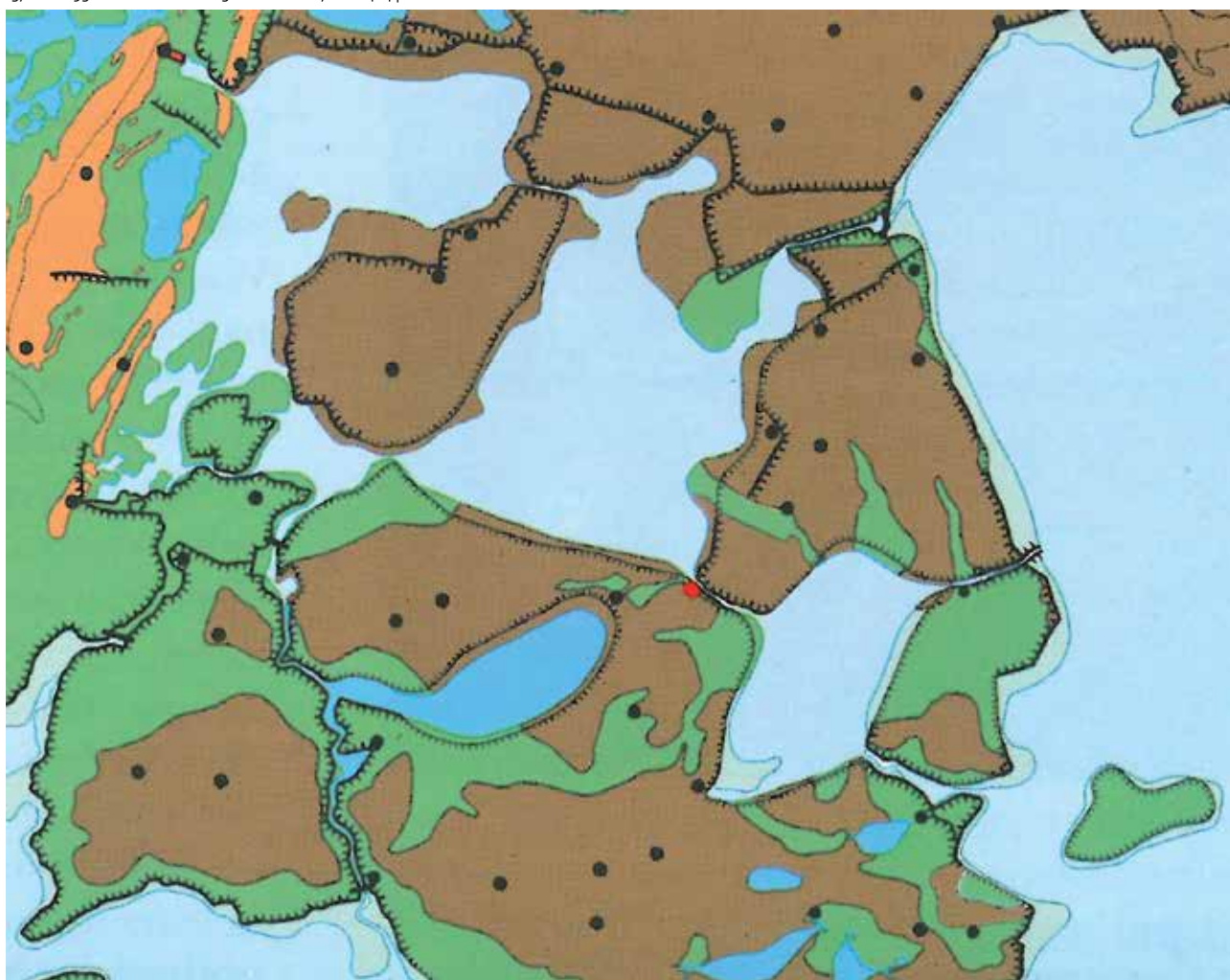
¹⁵⁹ Walle v.d. Woude 1993 p.38-52

¹⁵⁶ Ten Oever-Van Dijk 1994 p.52-53, Walle v.d. Woude, p.38-52

¹⁵⁷ OAP 95-A d.d.28 oktober 1582. NHA inv.176 no 1484 p.100-101

Afb. 34. De ligging van Purmerend (rode stip) in het landschap van omstreeks 1350.

Afb. 35. Reconstructie van de ligging van het stadsdeel 'vierkant' met de kerk in het midden ingetekend op het oudste kadastrale minuutplan van 1813.

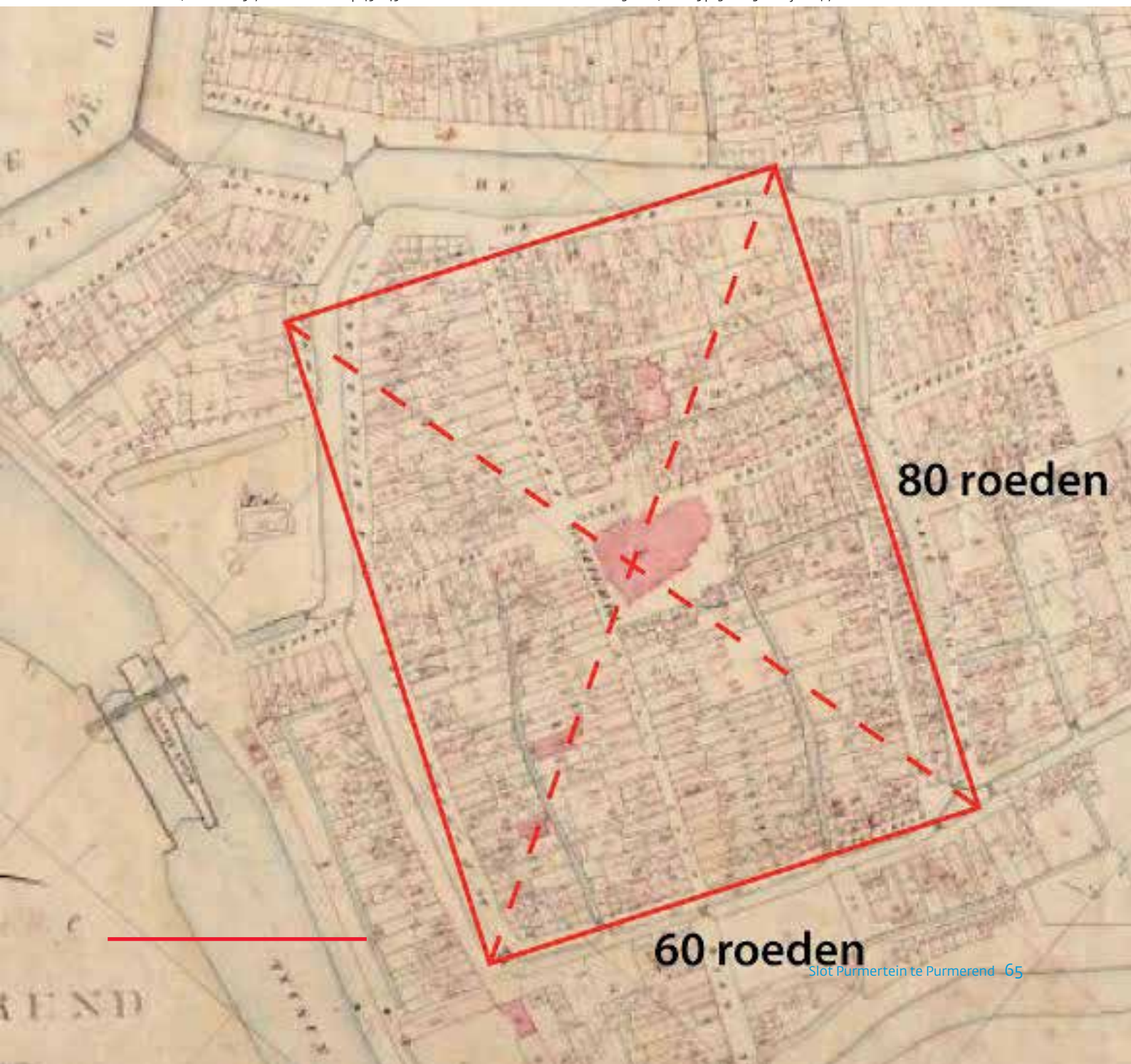
B. De middeleeuwse periode na Willem Eggert

Eind mei 1417 overleed graaf Willem VI in Henegouwen. Het nieuws moet Eggert zwaar getroffen hebben, want hij dankte zijn positie uitsluitend aan deze machtige beschermheer. Het overlijden van Willem VI stortte Holland in een chaos. De partijstrijd leefde op en een binnenlandse oorlog dreigde. Willem Eggert achtte zich in Den Haag niet veilig en vertrok met de grafelijke administratie en een schare vrienden en verwanten naar Amsterdam.¹⁶⁰ Hij liet de stad in staat van verde-

diging brengen, maar zijn positie wankelde. Eggert had veel vijanden onder de adel, ook binnen zijn eigen partij. Nadat hij op 9 juni weigerde *om sake wille* naar Haarlem te komen, namen de hoekse edelen Walraven van Brederode en Jan van Montfoort het heft in handen. Toen Jacoba van Beieren, Willem VI's dochter, op 22 juni vanuit Henegouwen in Den Haag arriveerde, is Eggert haar niet gaan begroeten. Hij trok zich terug op Purmerstein waar hij werd bestookt met vetebrieven van edelen die hem een gewelddadige dood in het vooruitzicht stelden.¹⁶¹ Enkele weken later stierf hij,

¹⁶⁰ Prevenier, Smit eds. 1987 Dl.1 tweede stuk p.490-491

¹⁶¹ NA 3.01.01, no.1269 f.83 d.d.25 en 28 juni 1417

volgens de overlevering verteerd door *mismoedicheydt ende hertseer* over het verlies van zijn vriend, de graaf.¹⁶²

Eggerts zoon Jan werd in november 1417 door Jacoba van Beieren nog wel als heer van Purmerend geïnstalleerd en nam zijn intrek op Purmerstein, maar hij vreesde voor zijn leven. Jacoba's opvolging werd betwist door haar oom Jan van Beieren. Nadat hij het overwicht had verworven en de kabeljauwse partij in Amsterdam de macht overnam, vluchtte Jan Eggert in 1421 naar Gent en verkocht de Purmerheerlijkheid aan zijn zwager Gerrit van Zijl. Als topfiguur van het oude bewind werd echter ook Van Zijl verbannen. De Purmerheerlijkheid werd geconfisqueerd en in 1423 door Jan van Beieren in leen gegeven aan zijn zoon Jan de Bastaard.¹⁶³

Het nieuwe bewind was fel gekant tegen Eggerts bestuurlijke hervormingen in Noord-Holland. De stadsrechtverleningen werden deels ongedaan gemaakt en ook de hoge heerlijke status van Purmerend was omstreden. In 1421 bepaalde Jan van Beieren dat het stadje weer onder de *ghemene dorpen van Waterlant* zou vallen en dat het slot moest worden afgebroken.¹⁶⁴ Zo'n vaart liep het echter niet. In 1416 had Willem Eggert in het gevolg van Willem VI Londen bezocht, waar ook Sigismund, de rooms-koning van het Duitse rijk, aanwezig was. Eggert had van hem een peperduur privilege gekocht waarin de status van Purmerend werd bekrachtigd.¹⁶⁵ Deze bul kon door een lagere heer als Jan van Beieren niet zomaar ongedaan worden gemaakt. De afbraak van Purmerstein, waarvoor inwoners van Edam en Monnikendam werden opgeroepen, werd niet voltooid.¹⁶⁶ Na 1423 werd het slot op kosten van Jan de Bastaard hersteld.¹⁶⁷

In 1428 werd Gerrit van Zijl in het kader van de *Zoen van Delft* weer in het bezit van het slot en de heerlijkheid gesteld, met als toevoegingen de visserij in de Where, die de graaf tot dusver aan zich had gehouden, en het

nabijgelegen dorp Neck.¹⁶⁸ In de akte waarmee Philips van Bourgondië Van Zijl in 1434 in het leen bevestigde, werd Purmerend nu nadrukkelijk als stad omschreven.¹⁶⁹ De troebelen in de voorgaande decennia hadden de stedelijke ontwikkeling kennelijk niet tot staan gebracht. In de jaren 1440-1481 werd het stadje zelfs met de grafelijke steden uitgenodigd voor de vergaderingen van de Staten van Holland.¹⁷⁰ Purmerend participeerde volop in de explosieve groei van de Hollandse maritieme economie in de 15e eeuw. Rond 1475 telde de vloot van Purmerend 22 *haringbuysen*, 22 *coggeschepen*, en 16 *paling-schepen*, met veele oostervvaarders, noort- en fransvaarders, die actief waren in de internationale vrachtvaart.¹⁷¹

Purmerends specialiteit werd de internationale aal- of palingexport, voornamelijk naar Londen. Waarschijnlijk heeft Willem Eggert een initiërende rol gespeeld in deze bedrijfstak.¹⁷² Tijdens zijn verblijf in Londen heeft hij kunnen zien dat aal een delicatess was die in adellijke kringen veel werd gegeten.¹⁷³ Nadat het Londense stadsbestuur in 1412 voor het eerst prijzen had vastgesteld voor buitenlandse aal, groeide de aanvoer in de volgende decennia spectaculair.¹⁷⁴ Vanuit heel Noord-Holland werd aal naar Purmerend vervoerd, om van daaruit te worden verscheept.¹⁷⁵ De stad beschikte in Londen over een eigen kade bij de Billingsgate vismarkt, waar de aal werd aangeland en verkocht.¹⁷⁶ Ook in dit geval waren de belangen van Eggert en Willem VI nauw verweven. Eggert exploiteerde zelf enkele lucratieve aalvisserijen en voor de graaf was de verpachting van de Noord-Hollandse visserijen een cruciale bron van inkomsten. Het maximaliseren van de pachtopbrengsten kan gezien worden als onderdeel van Eggerts streven de financiën van het graafschap op orde te brengen. Tegelijk zou zijn stad er wel bij varen. In de vijftiende eeuw domineerden Purmerendse ondernemers de Hollandse aalhandel en werden astronomische winsten geboekt.¹⁷⁷

168 OAP no. 22 a.d. 1428

169 OAP no. 23 a.d. 1434

170 OAP no. 23 a.a. 1434. Smit 2005 deel II nr. 225.

171 NHA inv.176, no 1484 p.53

172 Van Dam 1998 p.119, 182. Vgl. Van Mieris 1753-1756 IV p.371-374

173 'The Forme of Cury. A roll of ancient English cookery, compiled about A.D.1390, by the Master-Cooks of King Richard II, etc.' (London 1780)

174 Sharpe 1909 f.CXI-CXX januari-februari 1411-12. Riley 1868 p.580-583

175 Van Dam 1998 p.181

176 NHA inv 143, Dl.18 p.107. Mc Manus 1952, p.246, 290, 295

177 Van Dam 1998 p.166-187. Obermann 1981. Besseling 2010 p.19-23. De Glas ed. 2011 p.370

162 Pontanus 1614 p.357

163 NA 3.01.01, no.124 d.d.26 oktober 1423

164 OAP no.18 a.d.1421, no.19 d.d.22 mei 1423, no.20 a.d.1426. De Goede 1943 p.216-217. Van Mieris 1753-1756 Dl.IV p.564

165 Van Mieris 1753-1756 Dl.IV p.371-374. Fruin Th.Az., Le Cosquino de Bussy 1920 no.438

166 OAP no.18 a.d.1421

167 NA 3.01.01, no.131 d.d.24 december 1428. De Goede 1943 p.217-218. Van

Mieris, 1753-1756 Dl.IV p.683

Het slot belegerd

Rond 1470 telde Purmerend rond de 200 huizen en was het *Vierkant* dicht bebouwd geraakt. Een bestuursinrichting die in overeenstemming was met de vereisten van een ontwikkelde stedelijke samenleving, had Purmerend echter nog altijd niet. In 1410 had Eggert een handvest opgesteld met bepalingen voor de rechtspraak door schout en schepenen, maar dit was weinig meer dan een formaliteit en een bevestiging van de bestaande toestand. Zoals veel vazalstadjes onder lagere heren groeide Purmerend uit tot stad zonder een formeel stadsrecht. Ook na 1417 was een stadsrechtverlening uitgebleven. Gerrit van Zijl was zijn verbanning niet te boven gekomen. In 1439 moest hij de Purmerheerlijkheid om *kenliken noot, armoede ende last van schulden* verkopen.¹⁷⁸ Het erfleer werd eigendom van burggraaf Jan II van Montfoort, een hoekse edelman met zijn thuisbasis in het Hollands-Utrechtse grensgebied.

Sinds 1428 hadden de Van Montfoorts in Holland een prominente positie ingenomen, maar rond 1456 raakte de familie in conflict met het Bourgondisch gezag en viel uit de gratie.¹⁷⁹ Vanaf 1459, onder het bewind van Jan III Van Montfoort, was Purmerend weinig meer dan een wingewest dat om het meeste profijt werd uitgebaat. Justitiële willekeur, afpersing en geweld waren aan de orde van de dag. De kastelein Jan van Alphen, plaatsvervanger van Van Montfoort, werd gehaat en gevreesd. Nadat ene Herman Jansz. in 1471 op beschuldiging van meeneed al bijna een jaar zonder proces op Purmerstein gevangen had gezeten, kwam de bevolking in opstand en belegerde het slot. De rebellen kregen steun uit Amsterdam, maar onder het krachtig centraal gezag van hertog Karel de Stoute had de opstand geen kans van slagen. Het oproer werd neergeslagen en de stad veroordeeld tot een zware boete.¹⁸⁰

In 1480 barstte de bom opnieuw, nu in een situatie die de stedelijke bevolking gunstiger perspectieven bood. Na het overlijden van Karel de Stoute in 1477 was zijn dochter Maria van Bourgondië genoodzaakt de centralisatie van het gezag terug te draaien. In het machtsvacuüm onttaarden de oude tegenstellingen tussen hoeken en kabeljauwen in een binnenlandse

oorlog. Maria's echtgenoot hertog Maximiliaan van Oostenrijk lieerde zich met de kabeljauwse partij en de hoeken raakten in het defensief.

In Purmerend werd de partijstrijd op het scherpst van de snede uitgevochten. Van Montfoort was de leider van de hoekse partij in Holland en in Purmerend werd hij zeer gevreesd. Begin 1480 had zijn kastelein Jan van Alphen in een kroeg in Akersloot al bedreigd zijn honden op de Purmerenders los te laten, *mijds den ghenen die hij overvallen conde, die keel of te steken*. Kort daarna overviel Van Alphen 's nachts het huis van zekere Frederik Jansz. en zette hem op het slot gevangen. Opnieuw werden de toegangswegen door de lokale bevolking gebarricadeerd en werd het slot belegerd. Het kabeljauws gezinde Amsterdam zond een oorlogsschip om Purmerend vanaf het water in te sluiten.¹⁸¹ Nadat aan beide zijden doden en gewonden vielen en Van Montfoort weigerde de arrestant naar Den Haag uit te leveren, stuurde hertog Maximiliaan versterkingen om het slot in te nemen.

Zover kwam het niet. Van Montfoort verzamelde een troepenmacht om Purmerstein vanuit Utrecht te ontzetten en de kwestie dreigde uit te draaien op een Hollands-Utrechtse oorlog. Na onderhandelingen op hoog niveau besloten beide partijen hun troepen uit Purmerend terug te trekken. Ter plaatse zou alles bij het oude blijven. De Purmerenders moesten genoeg nemen met een compromis dat geen recht deed aan de inzet van de strijd, een fatsoenlijk bestuur en een eerlijke rechtspraak. De woede was groot. De grafelijke deurwaarder die het nieuws in Purmerend bekend moest maken, ontkwam ter nauwernood aan een lynchpartij. Hij werd bestormd door een paar honderd gewapende mannen en vrouwen, zijn assistenten werden uitgekleeft en hijzelf met het eigen mes op de keel gefouilleerd. Sonnevelts verweer, dat hij door Maximiliaan was gestuurd om vrede te maken, maakte geen indruk. *Tes soe verre gecomen, dat wij nae Maximiliaan noch nae den Duvel vragen, kreeg hij te verstaan. Wij zijn zelve nu Heeren, ende 't es onse werelt nu!*¹⁸²

Deze hartenkreet ten spijt, was voortzetting van het beleg zonder steun van de kabeljauwse bondgenoten geen optie. Uiteindelijk trokken beide partijen hun soldaten terug en de stad werd opnieuw veroordeeld

¹⁷⁸ OAP, no 25, a. d. 1439

¹⁷⁹ Van der Linden 1957 p.137, 140-141

¹⁸⁰ NHA inv.176 no.1484 f.36-44

¹⁸¹ Breen 1902 p.146-147

¹⁸² Van Gent, 1994 p.252-25. Fruin Th.Az., Le Cosquino de Bussy 1920, no.131

wegens oproer, maar ditmaal was niet alles verloren. De Hollands-Utrechtse oorlog kwam er toch. De hoeken werd verslagen en in 1481 werden Van Montfoorts bezittingen verbeurd verklaard. Purmerend werd toegewezen aan Vijt, heer van Volkenstein, een Duitse edelman uit het gevolg van Maximiliaan, maar in januari 1484 kreeg Jan I van Egmond de heerlijkheid in eigendom.¹⁸³ Van Egmond had als kabeljauws partij-leider een reputatie van meedogenloze doeltreffendheid gevestigd.¹⁸⁴ In 1483 werd hij stadhouder van Holland en Zeeland en in 1486 werden zijn Hollandse bezittingen tot graafschap verheven. Het bezit van Jan van Montfoort was deel van de oorlogsbuit waarmee hij werd gecompenseerd voor zijn investeringen tijdens de oorlog.¹⁸⁵ Purmerend was een topstuk in Van Egmonds leenportefeuille.

In april 1484 verleende Jan van Egmond Purmerend een bestuurshandvest dat vergaand tegemoet kwam aan de bezwaren die aanleiding hadden gevormd voor de opstand. Een vroedschap van 31 leden zou voortaan *het gansche regiment* over de stad uitoefenen. De raad verkreeg het keurrecht, de bevoegdheid zelf lokale wetgeving uit te vaardigen. De taken van de heer en zijn kastelein werden terug gebracht tot het opperbewind over de justitie en de jaarlijkse benoeming van burgemeesters en schepenen. Het handvest van 1484 verschafte Purmerend een echte stedelijke bestuursinrichting; het lokaal bestuur werd grotendeels baas in eigen huis.¹⁸⁶

Stad en slot in de eerste jaren van de Opstand tegen Philips II

Purmerstein bleef ook in de 16^e eeuw van militair-strategisch belang. Rond 1534 diende het slot als uitvalsbasis voor de vervolging van de opstandige wederdopers in Waterland.¹⁸⁷ Als bestuurscentrum had Purmerstein echter geen betekenis buiten de grenzen van de heerlijkheid. Evenals de Van Montfoorts woonden Van Egmond en zijn nazaten niet op het slot. Als kasteleins fungeerden gewoonlijk jongere zoons uit adellijke families die met Van Egmond gelieerd waren.¹⁸⁸ Het was een functie van betrekkelijk geringe betekenis

waarvoor geen pacht werd betaald. De kastelein voerde het opperbewind over de justitie, met onder hem de schouten in de stad en in de dorpen. De criminele rechtspraak vond plaats op het slot en de civiele rechtspraak op de schepenkamer van het stadhuis. Bij het dagelijks bestuur was de kastelein niet betrokken.¹⁸⁹

De eerste kritieke jaren van de tachtigjarige oorlog waren in hoge mate bepalend voor Purmerends toekomst. Op 5 juni 1568 werd Purmerends elfde heer Lamoraal van Egmond met de graaf Van Hoorne op bevel van de hertog van Alva in Brussel onthoofd. Na de executie werd de Purmerheerlijkheid door koning Philips II geconfisqueerd en in beheer gegeven aan de graaflijkheidsrekenkamer van de domeinen. De stad ging een onzekere toekomst tegemoet. Nadat in het voorjaar van 1572 de ene na de andere Hollandse stad voor de Opstand koos, werd op 11 juni ook in Purmerend de eed op het geuzenbewind afgelegd, en sloeg kastelein Jan van Bouchorst op de vlucht.¹⁹⁰

In de jaren 1572-1575 vochten opstandelingen en koningsgezinde troepen in Waterland felle confrontaties uit.¹⁹¹ Purmerend lag in de frontlinie en Purmerstein was van grote strategische betekenis. Naast de route via de kuststreek richting Alkmaar zouden Alva's troepen het noorden alleen via Purmerend kunnen heroveren. Nadat in de winter van 1572/1573 de eerste aanvallen van achter barricades van gekantelde schuiten en ijsschotsen waren afgeslagen, werd de stad haastig voorzien van een omwalling van aarden dijken. In mei 1574 werd vanuit het koningsgezinde Amsterdam een massale stormloop op de stad ondernomen. De gouverneur van Noord-Holland, Diederik Sonoy, verbleef op Purmerstein en leidde van daaruit de verdediging. Na hevige gevechten waarbij de stad ter nauwernood behouden bleef, werden de aanvallers met grote verliezen terug gedreven.¹⁹²

Het Purmerendse stadsbestuur greep de oorlogssituatie aan om de stedelijke autonomie te versterken. De Opstand bood een onverwachte gelegenheid om de stad van de leenband met Van Egmond te bevrijden. Als voorwaarde voor het omwallen van de stad eiste het stadsbestuur dat Purmerend op voet van gelijkheid met

¹⁸³ AN (Egmont-Pignatelli.) 9-J-5 f.4, 10, 25, 37, 63, 64, 76-78, 119.

¹⁸⁴ Velius 1740 p.137. Van Gent 1994 p.157-404

¹⁸⁵ Van Gent 1994 p.371

¹⁸⁶ Besseling 2009 p.25-30

¹⁸⁷ UBA, Archief doopsgezinde gemeente Amsterdam, 1534-1545

¹⁸⁸ Balen 1677 p.1290, NA 3.10.52 no.153, GAA 76 no.502

¹⁸⁹ OAP no.66, NHA 143 no.18 p.78

¹⁹⁰ NHA 176, no.1540

¹⁹¹ Van Nierop 1999 p.60

¹⁹² NHA inv.176, no.1484 p.87-98, no.1540. Besseling 2009 p.31-36

Afb. 36. Willem van Ruitenburg in gele kledij, als luitenant in de compagnie van Kapitein Frans Banning Cocq, afgebeeld op Rembrandt's Nachtwacht, ca. 1640. (Rijksmuseum Amsterdam)

de grafelijke steden zitting zou krijgen in de Staten van Holland.¹⁹³ De overige Noord-Hollandse steden voelden daar niets voor, maar Willem van Oranje bepaalde in 1573 dat Purmerend, gezien de kritieke militaire situatie en in afwachting van een definitieve regeling, moest worden toegelaten. Die regeling kwam er nadat Lamoraal van Egmonds zoon Philips in 1579 overliep naar Spaanse zijde. In 1582 werd Purmerend formeel ontslagen van de leenband met Van Egmond en, zoals dat heette, aan de graaflijkheid gehecht. Het was een besluit van de Staten van Holland, het college dat in 1572 de soevereine rechten van de voormalige graven had geannexeerd. Purmerend werd als grafelijke stad permanent lid van de Staten van Holland en deelhebber in het soevereine gezag dat tot 1572 door Philips II was uitgeoefend.¹⁹⁴ Het was een ontwikkeling die tien jaar eerder niemand had kunnen voorzien.

¹⁹³ Bossaers 1996 p.64-66. NHA no.143 no.18 p.268

¹⁹⁴ NHA 176, no 1540, OAP no.83 d.d.4 oktober 1582

Afb. 37. Gerard Constantijn van Ruitenburch in 1668, kort voor zijn vertrek naar Purmerend door Ferdinand Bol afgebeeld als regent van het Amsterdamse Leprozenhuis. (Amsterdams Historisch Museum)

C. Purmerstein als bestuurscentrum na 1582

De oorlogshandelingen in de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog hebben de stedelijke ontwikkeling van Purmerend krachtig bevorderd. De stad werd voorzien van moderne verdedigingswerken en veel inwoners van de verwoeste dorpen in de omgeving vestigden zich blijvend in Purmerend.¹⁹⁵ Als regionaal centrum kwam de stad versterkt uit de strijd. Het stadsbestuur wilde aan deze ontwikkeling consequenties verbinden voor de inrichting van het stedelijk bestuur. Nadat in 1582 duidelijk werd dat Purmerend permanent lid zou worden van de Staten van Holland, werd in de Statenvergadering aangedrongen op een nieuw bestuurshandvest, naar het voorbeeld van andere grafelijke steden.¹⁹⁶ De benoemingsrechten van de voormalige heer van Purmerend zouden moeten vervallen en het slot overgedragen aan de stad. Het kasteleinsambt zou kunnen worden afgeschaft en het bewind over de justitie, zoals gebruikelijk in grafelijke steden, waargenomen door een schout die het stadsbestuur uit eigen kring zou benoemen.

Purmerend verkeerde in 1582 echter niet in de positie veel eisen te stellen. Het was al heel wat dat het stadje als laatst stemmend lid in de Statenvergadering aan mocht schuiven. De graaflijkheids rekenkamer, die nog altijd de bezittingen van Van Egmond in beheer had, kwam voorafgaand aan de promotie tot grafelijke stad met harde voorwaarden. De stad Purmerend werd losgemaakt uit de Egmondse boedel, maar het slot Purmerstein en de dorpen Purmerland en Ipendam zouden onder beheer van de rekenkamer moeten blijven. De rekenkamer weigerde bovendien mee te werken aan een herziening van de stedelijke bestuursinrichting. Het in 1484 door Jan van Egmond verleende bestuurshandvest zou van kracht moeten blijven, inclusief de benoemingsrechten van de voormalige heer. Het gevolg was dat de rekenkamer als beheerder van de Egmondse boedel, formeel in naam van de Staten, een nieuwe kastelein aanstelde. In plaats van een lokale regent zou een gewestelijk ambtenaar verantwoordelijk worden voor de uitoefening van de justitie en de benoeming van burgemeesters en schepenen

¹⁹⁵ NHA inv.176, no 1484 p.86-98

¹⁹⁶ OAP 95-A d.d.28 oktober, 25 november 1582

De bestuursregeling van 1582 creëerde een ongemakkelijke status quo. In tegenstelling tot de grafelijke steden, waar alle macht was geconcentreerd in het stadhuis, kreeg Purmerend een dualistisch bestel, waarin het overheidsgezag was verdeeld tussen het slot en het stadhuis. Het stadsbestuur ging morrend akkoord, maar toen de nieuwe kastelein Michiel de Rosch zich aandiende, werd hij gedwongen een contract te ondertekenen. Slechts eenmaal per jaar mocht hij in de raadzaal verschijnen om uit een dubbelnominatie *op staende voet* de electies te verrichten, zodat hij vooraf niet met kandidaten zou kunnen overleggen en geen politieke invloed verwerven.¹⁹⁷ Het stadsbestuur bleef ernaar streven de benoemingen en de uitoefening van de justitie binnen de lokale invloedssfeer te trekken. Nadat Michiel de Rosch in 1602 overleed, leek het daarin te slagen. De stedelijke onderschout Jacob Symonsz., die al sinds 1582 in dienst was, werd op voordracht van de stad door de rekenkamer tot kastelein benoemd.¹⁹⁸

Het slot Purmerstein en het Purmerendse kasteleinsambt kregen een geheel nieuwe betekenis toen in de jaren 1608-1625 de drie meren Beemster, Purmer en Wormer werden drooggelegd. De stad had van het droogmaken van de meren grote voordelen te verwachten. Het binnenlandse havenstadje zou uitgroeien tot een regionaal markt- en verzorgingscentrum. Het succes van deze transformatie was echter mede afhankelijk van de invloedssfeer die de stad in de droogmakerijen zou verwerven.¹⁹⁹ Tijdens de aanleg van de Beemster, de eerste droogmakerij in de jaren 1607-1612, had het stadsbestuur, dat niet tot de investeerders behoorde, niet veel in te brengen. Het project werd politiek geregisseerd door raadpensionaris Van Oldenbarneveld en gefinancierd door een groep Amsterdamse kooplieden en regenten, die samenwerkten met gewestelijke ambtenaren met prominente posities in de Staten van Holland, de hoge raad en de graaflijkheidsrekenkamer. Het merendeel van de vrijkomende gronden stond onder beheer van de graaflijkheidsrekenkamer, zodat de Haagse ambtelijke elite grote invloed kon uitoefenen op de inrichting van

bestuur en rechtspraak in de droogmakerij.²⁰⁰ Het stadsbestuur had gehoopt een deel van de Beemster te annexeren als onderdeel van het stedelijk rechtsgebied, maar slaagde er niet in de besluitvorming te domineren. Purmerend kreeg geen directe zeggenschap in de Beemster. De droogmakerij werd een zelfstandige rechts- en bestuurseenheid en het stadsbestuur verwierf slechts een minderheidsaandeel in het college van hoogheemraden.²⁰¹

In de Haagse plannen voor de bestuursinrichting van de Beemster, was echter een belangrijke plaats ingeruimd voor de kastelein van Purmerstein. Het slot zou de residentie moeten worden van een machtige regionale functionaris, die in de ruime omtrek het opperbewind over de justitie zou uitoefenen.²⁰² Nadat de Beemster droog viel werd het kasteleinsambt in een personele unie verenigd met het nieuwe baljuwschap van de Beemster. In 1619 werd de jurisdictie van de kastelein uitgebreid met een derde deel van de pas drooggevalen Purmer. In dit geval slaagde het stadsbestuur er, in samenwerking met Edam en Monnikendam, wél in het stedelijk rechtsgebied in directe zin uit te breiden, zodat de kastelein hier niet van een aparte benoeming hoefde te worden voorzien. De Wormer daarentegen, werd in 1624 weer als zelfstandige rechts- en bestuurseenheid ingericht en ook dit baljuwschap werd verenigd met het kasteleinsambt. Zo ontstond een conglomeraat van functies dat door de rekenkamer lucratief kon worden verpacht.²⁰³

Het Purmerendse stadsbestuur had het graag anders gezien. De oudere grafelijke steden hadden hun rechtsgebied vaak al in de middeleeuwen uitgebreid tot het omliggende platteland, en domineerden in de regio zowel het bestuur als de rechtspraak. Purmerend daarentegen werd voor de juridische beheersing van het omliggende platteland afhankelijk van samen-

197 OAP no.94 d.d. 21 april 1582, 4, 8 en 11 oktober 1582. no.102, (jurisprudentie kasteleinsambt) d.d.4 oktober 1582

198 OAP 94 d.d.16 november 1602

199 Aten 1995, p.85-86

200 Besseling 2009 p.37-42. De rekenkamer benoemde dijkgraaf, baljuw, secretaris en gerechtsbode in de Beemster en behield bovendien de oude grafelijke voorrechten als het maalrecht en de heffing van de tienden. NHA inv.3 no. 973.

201 GAA inv. 76 no.490 Dl.2 p.1-6. Bouman 1857 p.146. Danner 1987 p.21

202 GAA inv.76 no.490 Dl.2 p.25. NHA inv.3 no.973, inv.143 no.18 p.231. Aten 1995 p.85-86. Smit, Veenendaal-Barth eds. 1987-1995 Dl.2 p.167

203 Na het droogleggen van de drie meren verkreeg de hoofddofficier van de rekenkamer aparte benoemingen als kastelein en schout van Purmerend, pluimgraaf van Waterland, baljuw van de Beemster en baljuw van de Wormer. Hij pachtte bovendien de bodeambten in de polders en benoemde drie onderschouten, twee in de droogmakerijen en één in de stad. De stedelijk onderschout werd door het stadsbestuur voorgedragen. NHA inv.3, no.973.

werking met een gewestelijk ambtenaar wiens bevoegdheden in de regio hem op persoonlijke titel waren toegekend. In 1613 drong Purmerend er bij de rekenkamer nogmaals op aan het slot aan de stad over te dragen, zoals met het slot Radboud in Medemblik was gebeurd, maar de rekenmeesters bleken onvermurwbaar.²⁰⁴

Voor al waar het de belastingheffing in de nieuwe droogmakerijen betrof, was de uitoefening van de justitie in de regio van groot belang. Zowel de gewestelijke overheid als de stad Purmerend zou van deze belastinginkomsten profiteren. Als lid van de Staten van Holland verkreeg Purmerend een omvangrijke fiscale jurisdictie in de droogmakerijen. De stad had een eigen ontvangkantoor voor de gewestelijke accijnzen en verpondingen, de onroerend goed belasting. De inkomsten uit de regio werden via de Purmerendse tresorie aan het gewest afgedragen, maar een deel van de gelden was bestemd voor de stedelijke schatkist. De geldstromen vanaf het platteland stelden het stadsbestuur in staat de burgerij een gunstig fiscaal klimaat te bieden en Purmerends centrale positie in de regio te versterken ten koste van het platteland. Voor de handhaving van dit fiscale regiem was het stadsbestuur echter aangewezen op samenwerking met de kastelein. De accijnzen werden op Purmerstein verpacht en de kastelein had het toezicht op de inning en de vervolging van fiscale delicten. Zijn medewerking was bovendien onmisbaar bij de bestrijding van door de steden gemonopoliseerde nijverheidssectoren op het platteland.²⁰⁵

Purmerends beheersingsstrategie ten aanzien van het platteland vereiste een kastelein die loyaal zou zijn aan het stedelijk belang. De rekenmeesters van de domeinen hadden echter in de eerste plaats het financiële belang van het gewest voor ogen en legden de voordracht van een stedelijke kandidaat naast zich neer. In 1608 werd Cornelis Buys, een zoon van voormalig raadpensionaris Paulus Buys als kastelein en baljuw van de Beemster aangesteld. Buys werd voortaan aangeduid met de titel hoofdofficier, maar hij bekommerde zich nauwelijks om het ambt. Hij bleef in Den Haag wonen en was zelfs voor de magistraatsverkiezingen niet bereid naar Purmerend te reizen.²⁰⁶

204 OAP 94 d.d. 27 augustus 1613

205 Aten p.193-365

206 OAP no.94 d.d.1 juni, 7 september, 16 november, 30 november 1608, 20, 25, 28

Nadat een belastingpachter bij een handgemeen tijdens een huiszoeking in 1614 de bewoner Arent Kat had neergestoken, bleef de schepenbank wekenlang met diens lijk in ontbinding zitten, omdat Buys geen haast maakte over te komen voor de rechtszaak. Het stadsbestuur klaagde bij de rekenkamer en zijn aanstelling werd niet verlengd.²⁰⁷

Het stadsbestuur trachtte opnieuw een lokale man benoemd te krijgen, maar Buys werd vervangen door een andere Haagse ambtenarenzoon, zijn neef Cornelis van den Nieuwstad.²⁰⁸ De nieuwe kastelein annex hoofdofficier nam zijn intrek op Purmerstein, maar als gewestelijk ambtenaar diende hij vooral het belang van de Haagse overheid. Conflicten konden niet uitblijven. Het stadsbestuur tolereerde bijvoorbeeld allerlei ontduikingen van de gewestelijke bieraccijns om lokale ondernemers te ontzien en zo het stedelijk bierbedrijf tot bloei te brengen. Van den Nieuwstad trad hard op tegen deze praktijken en in 1619 besloot het stadsbestuur niet langer te gedogen *dat soedanige regereuze proceduren over de burgers sullen werden gedreven*.²⁰⁹

Grote verontwaardiging wekte het ook dat Van de Nieuwstadt zich, in strijd met het oude gebruik, nadrukkelijk met de magistraatsverkiezingen bemoeide en trachtte binnen de vroedschap een eigen partij te vormen. Na jaren van competentiegeschillen en wederzijds moddergooien, ontstond een onwerkbaar situatie.²¹⁰ De burgemeesters kaarten de zaak aan in Den Haag en uiteindelijk kwam er een oplossing. In februari 1626 verkreeg Purmerend het bestuurshandvest ter vervanging van het privilege uit 1484, waarop het stadsbestuur al in 1582 had aangedrongen. Zoals in veel steden werden de benoemingen overgedragen aan de stadhouder, de prins van Oranje.²¹¹ De hoofdofficier zou zich uitsluitend nog met de justitie bezig houden en burgemeesters en schepenen alleen de jaarlijkse eed afnemen. Met deze scheiding van bevoegdheden scheen de basis gelegd voor een vruchtbare samenwerking tussen stadsbestuur en kastelein.

april 1609, 25 april 1610, NA 3.01.27.01, no.513 d.d.1 juli 1608

207 OAP no.94 d.d.26 februari 1614, NA 3.03.01.01 no.5218

208 OAP no.94 d.d.5 augustus 1614, NA 3.01.27.01 no.514

209 OAP no.94 d.d.5 juli 1615, 22 juli 1619, Not 4224 d.d.1 november 1622. In verband met de Purmerendse accijnsfraude werd uiteindelijk besloten de bieraccijns voortaan in Hoorn te verpachten.

210 NA 3.03.01.01 no.5224, NOT. 4224 d.d.27 februari 1625 OAP 94 d.d.16 februari, 1, 20 april 1624, 27 februari 1625, 16 februari, 16 mei, 16 juni 1626, 30 januari, 11 en 20 februari 1627

211 OAP no.88 1626

Van den Nieuwstad overleed 1629. Zijn opvolger Frederik Riccen was een zoon van Fento Riccen, voormalig eerste rekenmeester van de graaflijkheids-domeinen.²¹² De stedelijke kandidaat was opnieuw gepasseerd en weer werd een telg uit de Haagse ambtelijke elite naar voren geschoven. De rekenmeesters begrepen echter dat er een eind moest komen aan de machtsstrijd tussen het slot en het stadhuis. Riccen kreeg opdracht *alle goede correspondentie met de magistraet vanden stadt ende ingesetenen vandien, ook van de meeren, te houden, sulcx dat niemant daer over met reden sal comen klagen*.²¹³

In de volgende decennia ontwikkelde de relatie tussen stadsbestuur en kastelein zich gunstig. Riccen nam het stedelijk belang ter harte. Toen hij in 1645 raadsheer in de hoge raad werd, vreesde het stadsbestuur te worden *ontbloot van eenen casteleyn die ons altoos seer lyeff weert, ende aengenaem is geweest, ende met denwelcken wij altijd in seer goede correspondentie, eenicheyt ende vrede hebben geregeert ende geleeft tot seer goet contentement vanden gantsche burgerye*.²¹⁴ De aanstelling van een opvolger zou tot grote problemen kunnen leiden. Het verzocht de rekenkamer dan ook om een van Riccen's zoons als kastelein te benoemen *aengesien deselve als bij ons om so te seggen van Kintsbeenen opgebrogt zijn ende overeencomen met het humeur van onse burgerije ende oversulx ons ende de gemeente seer lieff ende aengenaem*.²¹⁵ In september 1647 werd Riccens jongste zoon Fento door de graaflijkheidsrekenkamer als kastelein aangewezen. Zijn oudere broer Franco werd door het stadsbestuur tot vroedschap en pensionaris aangesteld.

Purmerstein geannexeerd door Amsterdam

Tijdens de ambtsperiodes van Frederik en Fento Riccen maakte Purmerend een periode van grote bloei door. De stad werd een welvarend marktcentrum met rond 1670 circa 3.000 inwoners. De verhouding tussen het stadsbestuur en de hoofdofficier, bleef echter een potentiële bron van conflicten. Dat bleek in 1659, toen het ambt na het overlijden van Fento Riccen vacant raakte. Tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk, in de jaren 1650-1672, was Amsterdam oppermachtig. De regionale invloedssfeer van de metropool breidde zich

uit en het stadsbestuur liet ook het oog op Purmerstein vallen.²¹⁶ Via een schimmige deal waarbij Jacob de Wit, de vader van raadspensionaris Johan de Wit, met steun van Amsterdam in de graaflijkheidsrekenkamer werd aangesteld, wist de Amsterdamse burgemeester Johan Huydecoper zijn schoonzoon Jacob Hinlopen tot hoofdofficier benoemd te krijgen.²¹⁷ Het Purmerendse stadsbestuur twijfelde er niet aan met een Amsterdamse stroman te worden opgezadeld. Het was bekend dat Hinlopen grote schulden had, dus gevreesd werd dat hij er zoveel mogelijk geld uit zou willen slepen.²¹⁸

In de volgende jaren beheersten felle conflicten opnieuw de verhouding tussen het slot en het stadhuis. Rond 1666 was de situatie zodanig geëscaleerd dat de stad onbestuurbaar dreigde te worden. De oplossing kwam in 1667, toen Hinlopen in verband met een dreigend faillissement naar Indië vertrok en zijn ambt opgaf.²¹⁹ Gezien de politieke verhoudingen van het moment, kwam het stadsbestuur er niet onderuit dat weer een Amsterdammer werd benoemd.²²⁰ Gerard Constantijn van Ruitenburg was een zoon van de Amsterdamse vroedschap Willem van Ruitenburg, die als luitenant staat afgebeeld op Rembrandts Nachtwacht.²²¹ Gerard Constantijn was een protegé van de machtige Amsterdamse burgemeesters Andries en Cornelis de Graaff. Purmerend steunde de benoeming onder voorwaarde dat er afspraken zouden worden gemaakt, die de basis konden vormen voor een werkbare verstandhouding. Van Ruitenburg zegde toe het lokaal belang in acht te nemen en de wederzijdse bevoegdheden werden in overleg afgebakend.²²² In tegenstelling tot Hinlopen verhuisde Van Ruitenburg naar Purmerstein, maar het middeleeuwse slot bood niet het woon-comfort dat het gezin in Amsterdam gewend was. Rond 1670 verhuisden de Van Ruitenburgs naar de hofstede De Baan, een moderne woning met een fraaie tuin, gelegen aan de zuidwestzijde van de stad. Het slot had vanaf dit moment uitsluitend nog een bestuurlijke functie.

²¹⁶ Smit 1937 p.289

²¹⁷ Fruin ed. Brieven van Johan de Wit DL.1 p.474-484

²¹⁸ NA 3.01.27.01 no.520 pag 101-106. OAP inv.94 d.d.20., 27 september, 2, 6 okt 1659. Kernkamp 1897 DL.1 p.294 Besseling 2009 p.46-47

²¹⁹ OAP inv.94 d.d.6., 23 november, 28 december 1666. Kernkamp 1897 DL.2 p.94

²²⁰ OAP inv. 94 d.d.5 december 1667

²²¹ Frederiks 1892

²²² OAP inv. 94 d.d.9 januari 1668 Elias DL.1 p.56, 425-435. Fruin De Wit DL.1 p.290

²¹² OAP 105 d.d. 27 sept 1628. Balen 1677

²¹³ OAP no.102, (jurisprudentie kasteleinsambt) 9, 10, 17 april 1629. Barlaeus, 1646, DL.2 p.231

²¹⁴ OAP 94 d.d.1 oktober 1647

²¹⁵ OAP no.102, d.d.13 april 1645

Een bolwerk van stadhoudelijk gezag

Het rampjaar 1672 was in menig opzicht een omslagpunt, ook voor Purmerend. De verloren oorlog die de Republiek aan de rand van de afgrond bracht, kwam op het conto van de stedelijke regentenelites die sinds 1650 de toon hadden aangegeven. Zoals in veel steden kwam de Purmerendse burgerij in opstand en dwong de aanstelling van stadhouder Willem III af.²²³ De vroedschap, die sinds 1650 zelf had bepaald wie burgemeester en schepen werden, moest de benoemingen weer aan de stadhouder overdragen. Vóór 1650 waren de electies formaliteiten geweest die de Oranjes geen wezenlijke invloed hadden verschaft, maar dat werd nu anders. Willem III gebruikte de benoemingen om de Hollandse stadsbesturen naar zijn hand te zetten. Als informanten die hem op de hoogte hielden van de lokale verhoudingen, wierf hij bij voorkeur schouten en baljuws.²²⁴ Van Ruitenburg, in 1667 als staatsgezind protegé benoemd, hing zijn huik naar de wind en werd vertrouwensman van Oranje.

In de jaren na 1672 bouwde de hoofdofficier een ongekende machtspositie op. Met de stadhoudelijke benoemingsrechten als stok achter de deur, werd de autonomie van het stedelijk bestuur steeds verder uitgehold. Het werd gebruikelijk dat Ruitenburg niet alleen de burgemeesters en schepenen koos, maar uit naam van de stadhouder ook bepaalde wie lid van de vroedschap kon worden.²²⁵ Geleidelijk, naar mate oude leden stierven en werden vervangen, kreeg Van Ruitenburg binnen de raad beschikking over een eigen partij die hij geheel in de hand had.

Zonder weerstand ging dat niet. In 1677 trachtte de vroedschap paal en perk te stellen aan deze ontwikkeling. Een commissie *ter examinatie van de octrooien* stelde een concept-bestuurshandvest op, waarin de macht van Oranje en zijn vertrouwensman aan banden werd gelegd. Bij de rekenkamer en raadpensionaris Fagel, beiden op de hand van Willem III, kreeg het stadsbestuur echter nul op rekest. Kort daarna werd op verpletterende wijze duidelijk hoe de verhoudingen onder het stadhoudelijk bewind gezien moesten worden. Na het overlijden van vroedschap Pieter Bel eiste Willem III dat Van Ruitenburg zelf in de raad zou worden benoemd. In Purmerend was de verontwaar-

diging groot, want voor deze aanstelling bestond geen enkel precedent. De precare balans tussen het slot en het stadhuis zou ernstig verstoord raken en nieuwe conflicten schenen onvermijdelijk. Er was echter weinig keus, wie tegen stemde zou nooit meer burgemeester of schepen worden. Na een loze toezegging uit Den Haag, dat een herziening van het bestuurshandvest welwillend zou worden gezien, legde de raad zich erbij neer op voorwaarde dat de hoofdofficier *bij wijze van oorconde* een contract ondertekende, waarin hij bezwoer nooit het burgemeesterschap of andere stedelijke- en gewestelijke functies te vervullen.²²⁶

Van Ruitenburg tekende, maar zijn erewoord zou van geen betekenis blijken. Toen Willem III in 1681 voorstelde de hoofdofficier als vaste stedelijke afgevaardigde in de Staten van Holland te benoemen, durfde de vroedschap niet te protesteren. In strijd met de afspraak uit 1677 werd hij in 1682 bovendien voor twee jaar in het college van Gecommitteerde Raden aangesteld. De gewestelijke politieke agenda, voordien aanleiding voor verhit debat in de vroedschap, telde voortaan uitsluitend hamerstukken. Van Ruitenburg steunde blindelings de politiek van Oranje. Vaak had in Den Haag de stemming al plaats gehad vóór de raad werd geïnformeerd over de kwesties die speelden.

Het ongenoegen in Purmerend groeide. Nadat in 1683 onder leiding van Amsterdam verzet ontstond tegen Willem III's plannen voor een nieuwe geldverslindende oorlog tegen Frankrijk, kwam ook in Purmerend de oppositie in beweging. Sinds 1675 ging de lokale economie gebukt onder een crisis in de agrarische sector. Het stadsbestuur ving de gevolgen op door de belastingdruk te verlagen en de afdrachten aan het gewest te verminderen. Van Ruitenburg en zijn aanhang waren fel gekant tegen dit welstandsbeleid. De oppositie zocht contact met de steden die in de Staten van Holland aandrongen op een beperking van de legeruitgaven. De Haagse agenda zou weer in de raad moeten worden gebracht en Van Ruitenburg zou zich in Den Haag weer aan de besluiten van de vroedschap moeten houden.

In 1686 kwam het in de raadzaal tot een felle confrontatie. Van Luynenburgs tegenstanders verwierven het overwicht bij het opstellen van de nominaties voor de magistraatsverkiezingen, zodat de stadhouder geen

223 Roorda 1978 p.118, 193-197

224 Gabriëls 1989 p.179

225 OAP inv. 94 d.d.5, 27 januari 1672, 1 mei 1673. Besseling 2009 p.49-53

226 OAP inv. 94 d.d.8, 18, 23 februari, 7 maart 1677

andere optie zou hebben dan leden van de oppositie tot burgemeester en schepen kiezen. De aanhang van de hoofdofficier tekende bezwaar aan en beschuldigde de oppositie van geknoei bij het opstellen van de nominaties, fiscale fraude en andere onrechtmatigheden. De gemoederen liepen hoog op.²²⁷ *Ick zou de eerste wel willen wesen (indien er meer waren) om 't slot omver te halen*, riep een van de betrokkenen uit.²²⁸ Het conflict liep uit op een patstelling en de verkiezingen gingen niet door. Dit gaf de stadhouder een aanleiding om persoonlijk in te grijpen. Weinig verrassend velde hij een voor de oppositie vernietigend oordeel. Drie opposanten met fiscale functies werden permanent geschorst. De oppositie was de meerderheid kwijt en stond tot 1702 buiten spel.²²⁹

In de jaren 1687-1702 werd de stad de facto geregeerd vanaf Purmerstein. Terwijl de verarming onder de bevolking steeds ernstiger vormen aannam, werd de belasting-druk tot ongekende hoogte opgevoerd. Protesten werden de kop ingedrukt. In 1678 fungeerde Purmerstein als uitvalsbasis voor het onderdrukken van een belastingoproer in de Zaanstreek, Wormer en Krommenie. De commandant van de militairen die op het slot werden gelegd, was Albert van Ruitenburg, een broer van de hoofdofficier. Een aantal oproermakers in de Zaanstreek werd opgehangen en de dorpen gingen geruime tijd gebukt onder een militair schrikbewind.²³⁰ Een boer uit de Beemster die in 1689 verklaarde *dat de regeerders nu 't land met geweld besaten ende dat niemant een woort mochte spreken of wierde datelijck achterhaelt* werd door Van Ruitenburg wegens opruiing vervolgd.²³¹

Tot 1702 fungeerde de hoofdofficier nog twee jaar als gecommiteerde raad en liet zichzelf zesmaal tot burgemeester benoemen. Van Ruitenburg was oppermachtig, de rol van de vroedschap als vertegenwoordigend orgaan namens de burgerij was zo goed als uitgespeeld. Ondertussen trof Van Ruitenburg voorbereidingen voor zijn opvolging. In 1691 werd zijn zoon Reinier tot pensionaris aangesteld en een jaar later tot dijkgraaf van de Purmer. In 1699 werd hij, in

strijd met de regels, naast zijn vader in de vroedschap aangesteld, en vooruitlopend op een benoeming als hoofdofficier alvast als baljuw van de Beemster en de Wormer geïnstalleerd. Een maand voor het overlijden van zijn vader in mei 1701 werd Reinier als nieuwe vertrouwensman aan Willem III voorgesteld.²³²

De afbraak van Purmerstein

Nadat Willem III in 1702 overleed, bepaalde de vroedschap weer geheel onafhankelijk wie als burgemeester en schepen zou worden aangesteld. Reinier van Ruitenburg verwierf geen machtspositie zoals zijn vader had ingenomen. Als vroedschap, pensionaris en hoofdofficier bleef hij prominent, maar zonder ruggensteun van een stadhouder kon hij het lokaal bestuur niet domineren. Zelfs onder de aanhangers van zijn vader was diens harde bewind uiteindelijk op bezwaren gestuit. Aanvankelijk wisten de voormalige oranje-getrouwen na 1702 de ambtsbegeving nog te beheersen, maar in 1710 kwam een regeling tot stand waarbij de 15 leden tellende vroedschap in twee fracties of *colommen* werd verdeeld, die in toerbeurt bepaalden wie in de diverse functies werd benoemd.²³³ Nadien schaarde de raad zich unaniem achter een fiscaal welstandsbeleid dat, zoals vóór 1686, was gericht op het bestrijden van de economische crisis.

Nadat Reinier van Ruitenburg in 1719 overleed, werd zijn zoon Constantijn door de rekenkamer als hoofdofficier aangesteld. Het stadsbestuur verwelkomde de benoeming, want Constantijn was immers een geboren Purmerender, maar voor een zetel in de vroedschap of andere functies kwam hij niet in aanmerking. Tijdens het tweede stadhouderloze tijdperk werd de herinnering aan het Oranjabewind zo veel mogelijk uitbannen. De rijkversierde *stadhouderlijke bank* in de kerk, de traditionele zetel van de hoofdofficier, werd afgebroken. De hoofdofficier kreeg een bescheiden plaats in de bank van de schepenen, zoals elders de schout. Tot zijn dood in 1726 hield Constantijn van Ruitenburg zich uitsluitend met de justitie bezig.²³⁴

Het tweede stadhouderloze tijdperk had ook gevolgen voor de graaflijkheidsrekenkamer. In 1728 werd de rekenkamer, vanouds een bolwerk van Oranje's macht op het Hollandse platteland, opgeheven. Het meren-

227 OAP inv.94 d.d.6, 20 mei, 22 juli 1686. Not. 4248 d.d.14 maart 1686, 4248 d.d.22 juli 1686, 4432 d.d.17 juni, 22 juli 1686. Not. 4255 d.d.29 juni, 9, 28 september, 13 november 1686

228 Not. 4255 d.d.13 juni 1686

229 NA 1.01.50 no.843 OAP no.94 d.d.22 december 1687

230 Soeteboom 1678

231 Not. no.4248 d.d.12 mei 1689

232 OAP no.94 d.d.22 aug 1699 NA 3.01.19 no.742 d.d.10 april 1701

233 NHA inv.143 no.18 p.241. Bossaers 1996 p.117 Otsen z.j. p.92-93

234 NHA inv. 143 no.18 p.266, 21 p.115

deel van de oude graaflijkheidsdomeinen werd verkocht om de staatsschuld te delgen. Het slot Purmerstein, dat niet kon worden verkocht, werd overgedragen aan de stad.²³⁵ In het volgende decennium bekommerde het stadsbestuur zich niet om het onderhoud. Dat Purmerstein, zoals vaak wordt verondersteld, in 1741 werd gesloopt omdat het bouwvallig was, is echter twijfelachtig. Nadat in 1713 bij het afschieten van saluutschoten ter gelegenheid van de vrede van Utrecht de zuidoostelijke hoektoren was ingestort, werd in plaats van de toren nog een nieuwe vleugel opgetrokken.²³⁶ Op een afbeelding door A. de Haen uit 1733 is de nieuwbouw zichtbaar en maakt dit deel van het slot geen vervallen indruk.

De afbraak van Purmerstein was een politiek besluit. Met de overdracht van het eigendom van Purmerstein aan de stad was een oude wens in vervulling gegaan, maar het opheffen van de rekenkamer zou tot nieuwe problemen kunnen leiden. De functies van de hoofdofficier zouden voortaan direct door de Staten van Holland worden bevestigd. Het stadsbestuur vreesde dat de baljuwschappen apart zouden worden verpacht. Wanneer het conglomeraat van functies dat in de persoon van de hoofdofficier verenigd was zou worden ontbonden, zou de bestuursregeling zoals die in de voorgaande eeuwen vorm had gekregen op losse schroeven komen te staan. Purmerend dreigde de greep op het omliggende platteland te verliezen en Amsterdam zou zich in kunnen dringen. Samen met Gorcum, dat een soortgelijke bestuursinrichting had als Purmerend, voerde Purmerend in de Staten van Holland felle oppositie tegen de verkoop van de domeinen.²³⁷ Nadat de twee steden de domeinverkoop jaren hadden opgehouden, stemde Purmerend uiteindelijk in, op voorwaarde dat de Purmerendse pensionaris Jan Rochus van Til door de Staten van Holland als hoofdofficier en baljuw van de Beemster en de Wormer werd aangesteld.

In Purmerend werd de aanstelling van Van Til gevierd als een overwinning. Vooralsnog bleven de ambten in één hand en bovendien scheen het ambt nu geheel binnen de lokale invloedssfeer te zijn getrokken. Een definitieve regeling bleef echter uit. In 1732 werd Jan Rochus van Til resident van de Republiek in Lissabon.

²³⁵ Besseling 2013 p.149-153

²³⁶ NHA inv.143 no.18 p.253, 268

²³⁷ Besseling 2013 p.149-153

Formeel bleef hij tot 1756 hoofdofficier, maar hij verpachtte zijn ambten zoals geveerd aan verschillende personen. Pas in 1741 kwamen alle in het hoofdofficiërsambt verenigde functies weer in handen van één persoon, Willem Blijdenberg, de rijke Amsterdamse echtgenoot van een kleindochter van de voormalige hoofdofficier Gerard Constantijn van Ruitenburg.²³⁸ Het stadsbestuur zag het met zorg aan. Blijdenberg hoopte het ambt in de oude luister te herstellen en was een groot voorstander van een hernieuwd stadhouder-schap. In 1740 had hij op listige wijze al een plaats in de vroedschap verworven. Vier leden van de zevenkoppige colom die aan de beurt was een nieuwe vroedschap aan te wijzen steunden hem, zodat hij door een minderheid in de raad aan een zetel was geholpen.²³⁹

De meerderheid was furieus. In 1741 werd een resolutie aangenomen die een hernieuwde accumulatie van macht en bevoegdheden in de persoon van de hoofdofficier moest voorkomen. Als Blijdenberg burgemeester zou worden, zou hij van informatie die hem in die hoedanigheid ter ore kwam, geen gebruik mogen maken om als hoofdofficier vervolging in te stellen. Integendeel, als *burgervader* zou hij gehouden zijn dergelijke zaken in den minne te *corrigeren, ende also af te doen, zonder zijn karakter van hoofdofficier daarin eenigsints te meleren*. Blijdenberg werd gedwongen de eed op deze formule af te leggen, maar het stadsbestuur was er niet gerust op.²⁴⁰ Tegen deze achtergrond werd kort daarna besloten het slot Purmerstein af te breken. In juli 1742 was de sloop grotendeels voltooid en werd ter plaatse een *starrebosje* (een publieke groenvoorziening) aangelegd.²⁴¹

Het einde van een slot

Met de afbraak van Purmerstein was de materiële herinnering aan het feodale verleden en de bijzondere positie van de hoofdofficier binnen het lokale bestel geslecht. De institutionele- en bestuurlijke verhoudingen die vorm hadden gekregen in het spanningveld tussen het slot en het stadhuis, bleven echter tot 1795 in stand. De sloop maakte geen einde aan de problematische verhouding tussen het stadsbestuur en de hoofdofficier. Willem Blijdenberg

²³⁸ Belonje 1960 p.110-125. Notarieel 8498 d.d. 14 juli 1729, 8507 d.d. 16 oktober 1731, 8501 d.d. 1-9 mei 1730, 8507 d.d. 16 oktober 1731

²³⁹ OAP no.94 d.d.1 juni 1740

²⁴⁰ OAP no.94 d.d.25 november 1741

²⁴¹ OAP no 94 d.d.14 juli 1742, NHA inv.143 no.18 p.285

betreurde de afbraak. Als het aan hem gelegen had, was het slot geheel gerenoveerd en in gebruik genomen als stadhuis annex privéresidentie, zodat de nieuwbouw van het stadhuis in 1764 achterwege had kunnen blijven.²⁴²

Blijdenberg betrok een woonhuis in de stad, maar als gewestelijk ambtenaar met een ruime plattelands-jurisdictie behield hij een machtige, onafhankelijke positie.

Het stadsbestuur had zich terecht zorgen gemaakt over zijn ambities. Toen in 1747 het stadhouderschap werd hersteld en prins Willem IV de magistraat ging benoemen, werd de hoofdofficier, zoals zijn voorganger onder Willem III, de lokale vertrouwensman van Oranje. Met uitzondering van de jaren 1759-1766, toen de vroedschap tijdens de minderjarigheid van Willem V weer zelf de electies verrichtte, hield Blijdenberg tot zijn dood in 1775 alle touwtjes binnen het plaatselijk bestuur in handen. De bijzondere positie van de hoofdofficier bleef de achilleshiel van de stedelijke constitutie.

Geruggensteund door de stadhouder stelde ook Blijdenbergs opvolger Laurens Peereboom zich op als een autoritair alleenheerser.

Toen in de jaren tachtig van de 18^e eeuw de patriottenbeweging opgang maakte en de roep om democratisering steeds luider klonk, keerden het stadsbestuur en de lokale burgerij zich in overweldigende meerderheid tegen de hoofdofficier en de prins van Oranje. Als uitvloeisel van verhoudingen die terug gingen tot de late middeleeuwen, werd Purmerend een van de felste tegenstanders van het stadhouderlijk bewind. De intocht van het Franse leger in 1795 werd ter plaatse enthousiast begroet. Met de revolutie en de ondergang van de oude Republiek werden nu ook de institutionele overblijfselen van Purmerends feodale verleden volledig uitgewist. Onder het revolutionaire Bataafse bewind werden bestuur en rechtspraak in stad en regio op nieuwe wijze vorm gegeven. De feodale erfenis behoorde tot het verleden en raakte in de 19^e eeuw in vergetelheid. In de herinnering leefde het slot Purmerstein voort als voorwerp van romantische historische verbeelding.

²⁴² UB Leiden, Bpl 1701, J.J. Mauricius aan J. Royer, 1 maart 1763

Afb. 38. Totaaloverzicht van de bouwkundige structuren, aangetroffen tijdens de archeologische onderzoeken in 1975 en 1998. Illustratie: T. Hoogendijk.

Afb. 39. Overzicht met reconstructie van de nog niet teruggevonden overige funderingen.
Illustratie: T. Hoogendijk.

Literatuur

'Privilegiën en handvesten der stede en de eilands van Texel.' (Amsterdam 1745)

'Costumen van Delfland, Rotterdam, Schiedam, Alkmaar, Hoorn, Medemblik, Grootebroek, Purmerend en Purmerland, Beverwijk, Edam, Naarden en Gooiland. 1570' in: Verslagen en Mededelingen van de vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht. Dl.4 no. VI p. 570

'The Forme of Cury. A roll of ancient English cookery, compiled, about A.D.1390, by the Master-Cooks of King Richard II, etc.' (London 1780)

D. Aten, 'Als het geweld comt': politiek en economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800. (Hilversum 1995)

M. Balen, 'Beschryving der stad Dordrecht.' (Dordrecht 1677)

C. Barleus, Poëmatum, 2 Dln. (Amsterdam 1646)

J.T.M. Besseling, 'Joan Jacob Mauricius (1692-1768): bouwstenen voor een biografie. Deel I: 1692-1737, in: Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weijerman.' jrg 36 (2) 2013

D.E.H. de Boer, 'Roerende de visscherijen'. Enkele aspecten van de visvangst in Holland en Zeeland tot de Sint Elisabethsvloed van 1421.' in: 'Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water.' (Hilversum 1997)

D.E.H. de Boer, 'Vorstelijk inkomen. Een financieel rapport over Holland in 1373.' in: D.P.Blok ed. 'Datum et Actum: opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag.' (Amsterdam 1998)

C. Boschma-Aarnoudse, 'Tot verbetering van de neeringe deser Stede. Edam en de Zeevang in de late middeleeuwen en de 16e eeuw.' (Hilversum 2003)

J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Willem Eggert. (ca.1360-1417) Een Amsterdams koopman in grafelijke dienst.' in: 'Hollandse Studiën' 12 (1982)

J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Graven op zoek naar Geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433.' (Hilversum 1993)

J.G. Brom, 'Archivalia over de proosdij van Westfriesland.' In: 'Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem.' Dl.26 (Haarlem 1901)

M. Carasso-Kok, ed. 'Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets.' (Amsterdam 2004)

P.J.E.M. van Dam, Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530. (Hilversum 1998)

H. Danner, Van water tot land van land tot water. Verwikkelingen bij de indijking van de Beemster. (z.p. 1987)

J. Dehé, J.Otsen, J.Besseling, 'Purmerend in 50 portretten. Geschiedenis 600 jaar stad.' (Purmerend 2010)

A. Dekker, 'Stadsrecht voor het platteland. Stadrechtverleningen aan Westfrieze dorpen, 1402-1415.' In: D.P.Blok ed. Datum et actum: opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag. (Amsterdam 1998)

J.E. Elias, 'De vroedschap van Amsterdam.' 2 Dln (Amsterdam 1897)

J.G. Frederiks, 'De Luitenant Ruitenburch van Rembrandt's Nachtwacht', in: De Nederlandsche Leeuw Dl. X 1892 p.19-27

R. Fruin Th.Az en A. Le Cosquino de Bussy, 'Catalogus van het Archief der Heeren van Montfoort.' (Utrecht 1920)

R.Fruin, G.W.Kernkamp, Brieven van Johan de Wit (WHG, derde serie no.18, 25, 31, 35)) 4 Dln. (Amsterdam 1906-1913)

A.J.C.M. Gabriëls, 'De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk patronagestelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw.' (Den Haag 1989)

M.J. van Gent, 'Pertijelike saken. Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk.' (Den Haag 1994)

N. de Glas ed., 'Holland is een eiland. De Batavia van Hadrianus Junius.' (Hilversum 2011)

De Goede, 'Swannotsrecht. Westfriesche rechtsgeschiedenis.' 2 Dln (Utrecht 1943)

C.J. Gonnet, J.L. Driessen 'Archieven van Zaanland.' 2 Dln. (Haarlem 1917-1918)

C.J. Gonnet, 'Inventaris van het archief van Medemblik.' In: Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven. XXXVIII Dl.2, 1915 (Den Haag 1916)

H.G. Hamaker, 'De rekeningen der Graaflijkheid van Holland onder het Henegouwse huis.' 3 Dln (1875-1878)

P. Hoppenbrouwers, 'Rebels with a cause. The peasant movements of North Holland in the later Middel Ages.' In: W.Blockmans en A.Janse eds, 'Showing status. Representation of social positions in the late Middel Ages.' (Turnhout 1999)

A. Janse, 'Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400.' (Den Haag 1993)

A. Janse, Verkochte vrijheid: het Leerdamse stadsrecht van 1407. (Hilversum 2007)

J.G. de Kam, 'De vicarie op het st.Catharina altaar in de Oude of St.Nicolaaskerk te Amsterdam en de nakomelingen van Willem Eggert.' In: Jaarboek Amstelodamum (54) jrg. 1962'

J.G. de Kam, 'De Grebber.' In: Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie. (Den Haag 1962) Dl.XVI, p.54-68

J.G. de Kam, 'Van Zijl.' In: Jaarboek van het centraal bureau voor genealogie. (Den Haag 1964)

G.W. Kernkamp. 'De regeeringe van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire. (1653-1672) Ontworpen door Hans Bontemantel. 2 Dln. (Den Haag 1897)

J.C. Kort, Overzicht van de leenkamers in Holland. Rijksarchieven in Holland. Inventarisreeks nr. 8 ('s-Gravenhage, 1976)

J.C. Kort, 'De leenkamer van de hofstede Purmerend, 1414-1649.' in: Ons Voorgeslacht, jrg.35 en 43 (1980 en 1981)

J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Velsen, afkomstig van de heren van Waterland, 1248-1650.' in: Ons Voorgeslacht, jrg 41 (1986)

J.C. Kort Repertorium op de hofsteden van de leenkamer van Brederode, 1264-1803, in: 'Ons Voorgeslacht', jrg. 52 (1997)

J.K. de Kock, 'Historische geografie van Waterland.' in: Holland, regionaal historisch tijdschrift (7) 1975

B. de Melker, 'Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling. 1385-1435.' (Webpublicatie UVA 2002)

M.P. van der Linden, 'De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het Graafschap Holland. (ca 1260-1490)

J.P.Mc Manus, 'The trade and market in fish in the London area during the early sixteenth century. 1485-1563.' (Ongepubliceerde MA thesis, 1952)

Ph. De Monté ver Loren ed., 'De rechtspraak van den graaf van Holland., door wijlen Jhr.Mr.Th.H.F. van Riemsdijk.' 2 Dln. (Utrecht 1934)

F. Van Mieris, 'Groot Charterboek van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland.' 4 Dln. (z.p. 1753-1756)

S. Muller Dzn, 'Regesten der bisschoppen van Utrecht.' 2 Dln. (Utrecht 1919)

P. Noordeloos, 'Heerlijkheden in West-Friesland' in: West-Friesland Oud- en Nieuw. (26) 1959

P. Noordeloos, 'Purmerend (Van vissershut tot volwaardige stad) in vogelvlucht.' in: West-Friesland Oud- en Nieuw. (27) 1960

H. van Nierop, 'Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog terreur en recht in de Nederlandse Opstand,' (Amsterdam 1999)

A.P.R. Obermann, H. Schoorl, 'Koning Edward IV van Engeland op Texel.' in: Holland, regionaal-historisch tijdschrift. Jrg.13, 1981

C.M. ten Oever- van Dijk, 'Voor- en ontstaansgeschiedenis van Purmerend.' Scriptie Open Universiteit, Cultuurwetenschappen. 1994

J. Otsen, 'Het levensverhaal van Pieter Peereboom. Een 18e eeuwse regent-ondernemer uit Purmerend.' (z.j., z.p.)

M.S. Pols, 'Westfriesche Stadsrechten.' 2 Dln. (Den Haag 1888)

W. Prevenier, J.G. Smit ed. Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544, deel I, 1 (inleiding, lijsten en indices) 1276-1433, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 201, ('s Gravenhage, 1991)

W. Prevenier, J.G. Smit ed. Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en Steden van Holland voor 1544, deel I, 2 (teksten) 1276 1433, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 202, ('s Gravenhage, 1987)

J.I. Pontanus, 'Beschrijvinghe der seer wijt beroemde Coopstadt Amsterdam...'(Amsterdam 1614)

H.T. Riley, 'Memorials of London Life: In the 13th, 14th and 15th centuries.' (London 1868)

D.J. Roorda, 'Partij en Factie' (Groningen 1978)

R. Rutte, 'Falen of slagen. Motieven bij laatmiddeleeuwse stadsstichtingen.' in: Historisch- Geografisch Tijdschrift. 18 (2000) no.1

R. Rutte, H. van Engen red., 'Stadswording in de nederlanden. Op zoek naar overzicht.' (Hilversum 2008)

J.H. Scheffer, 'De Grafelijke Commissie- of Beveelboeken.' 2 Dln (Rotterdam 1883)

P. Scheltema, 'Geschiedkundig onderzoek naar het leven en de verrigtingen van Willem Eggert, heer van Purmerende.' in: Aemstel's oudheid of gedenkwaardigheden van Amsterdam. Dl.III (Amsterdam 1859)

R.R. Sharpe, 'Calender of letterbooks of the city of London': Dl. I (London 1909)

C.G. Smit ed. 'Notulen gehouden ter vergadering der Staten van Holland in 1670 door Hans Bontemantel' (Utrecht 1937)

H.J. Smit, 'Het Kamper Pondtolregister van 1439-1441.' In: Economisch-Historisch Jaarboek. Bijdragen tot de economische geschiedenis van Nederland.' Dl 5 (den Haag 1919)

K. Tilman ed., 'De Divisiechroniek van 1517. Uitgave van het Bourgondische-Habsburgse deel. (divisie 1-32)' (webpublicatie Amsterdam 2003) p.654

M.J. Waale, 'De Arkelse oorlog. 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse.' (Hilversum 1990)

J. Wagenaar, 'Amsterdam in zyne Opkomst, Aanwas, Geschiedenissen, Voorregten, Koophandel, Gebouwen, Kerkenstaat, Schoolen, Schutterye, Gilden en Regeeringe.' 3 Dln. (Amsterdam 1767)

T.Y.Walle v.d. Woude, 'De voorlopige resultaten van het archeologisch onderzoek onder het Willem Eggertplein te Purmerend,' in: Scherven van het verleden. (Uitgave van de Archeologische werkgroep Purmerend 1993) p.38-52

Bronnen

Nationaal Archief

1.01.50 (Archief stadhoudelijke secretarie) no.843, (Memorie van differenten betreffende de magistratuur te Purmerende.)

3.01.19 Archief van raadpensionaris Anthonie Heinsius, no.742

3.01.27.01 (Graaflijkheidsrekenkamer van de domeinen) no.513, (Verpachting der Offitiën, 1606-1612)

3.01.27.02 (Graaflijkheidsrekenkamer van Holland) no. 4847 (Rekening van Clais de Vriese wegens de heerlijkheid en renten van Purmerend en Purmerland.) a.d.1456

3.01.52 (Leenhoven en leen- en registerkamer van Holland. 1520-1807) no.147 (Register van akten van belening door heren van Egmond en de Staten van Holland, vanaf 1270, 1613-1660)

3.01.52 (Leenhoven en Leen- en Registerkamer van Holland) no 153 (register van akten van belening door de heren van Egmond betreffende de Hofstede Purmerend)

3.01.01 (Graven van Holland) no. 902

3.01.01 (Graven van Holland) no 1265 - 1269 (rekeningen van de tesorier Willem Eggert)

3.01.01 (Graven van Holland) no.1586 - 1587 (Rekeningen van Gerard van Zijl, ridder)

3.01.01 (Graven van Holland) no. 124, 131

Noord-Hollands Archief

3 Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier te Hoorn, no.973

143 Collectie van A. Pietersz. Louwen, 1760-1788, 1-23

176 (losse aanwinsten) no.1484, (J.van Neck),(Beschrijvinge van Purmerynde als mede van de bedijkinge van de Beemster, Purmer en Groote Wormer.)

176 (losse aanwinsten) no1540 (Origo civitatis Hornensis' over de jaren 1316-1536; 'Een cort verhael van 't geene in Hollant ende den omleggende plaetsen geschyet is over 1572-1575', overgeschreven van Jacob Matthijsz. Rol, oud-burgemeester van Purmerend; 'Brevissima Chronologia et Topographia Ecclesiarum et Conventuum civitatis Hoemensis' over de jaren 1330-1526) anoniem, eind 16e eeuw

Waterlands Archief

Oud Archief Purmerend, no. 4, 7, 8, 9, 14, 18, 22, 23, 25, 66, 88, 94, 95-A, 102, 105

Oud Rechtelijk Archief no. 3694, 4224, 4248, 4255, 8498, 8501, 8507

West-Fries Archief

Oud Archief Hoorn no.138, 2964

Gemeente Archief Amsterdam

76 (Familiearchief De Graeff) no. 502

378.NK (Archief Nieuwe Kerk) no.331 (Memoriaal van de capelerie van Joan en Willem Eggert)

5058 (Archief van Burgemeesters) no.36 (Charters afkomstig van kerken en kloosters)

Archives Nationales

(Archives de la famille d'Egmont-Pignatelli.) 9-J-5 (Inventaire des titres et papiers de la comte d'Egmont. 1718), en ongeinventariseerde charters.

Bijlage 2:

Vondsteninventarisatie (excl. houtanalyse)

De gegeven dateringen zijn in eeuwnummers aangegeven, waarbij hoofdletters de halve eeuwen en kleine letters de kwarteeuwen aanduiden.

Voo1 datering 17/18A

Aardewerk

Roodbakkend: 11 fragm.

Witbakkend: 2 fragm.

Faience: 3 fragm.

Porselein: 1 fragm.

Industrieel wit: 2 fragm.

Nederrijns: bordfragm. gedateerd 1629

Glas

4 fragm.

Bot

1 fragm.

Divers

1 pijpensteel, 1 leisteenfragm., 2 fragm. faiencetegel, 2 roodbakkende tegelfragm.

Voo2 datering 17B/18A

Aardewerk

Roodbakkend: 15 fragm. , vnl. borden en kommen

Witbakkend: 2 fragm.

Faience: 21 fragm. vnl. borden

Porselein: 3 fragm.

Steengoed: 1 fragm.

Industrieel wit: 13 fragm. van borden

Glas

2 fragm. van fles en kelkglas

Divers

1 pijpenkop gemerkt 82, 1 pijpenkop gemerkt WS gekroond, 1 kiezel, 6 tegelfragm. (faience), 1 tegelfragm. (rood)

Voo3 datering 14d/15A

Aardewerk

Steengoed: 1 fragm. Siegburg

Voo5 datering 15/16

Aardewerk

Roodbakkend: 14 fragm.

Divers

1 fragm. roodbakkende daktegel

Voo6 datering 15

Aardewerk

Roodbakkend: 9 fragm.

Steengoed: 2 fragm.

Bot

4 fragm.

Divers

1 fragm. ijzer sterk gecorrodeerd

Voo9 datering 15A

Aardewerk

Roodbakkend: 10 fragm.

Grijsbakkend: 6 fragm.

Steengoed: 2 fragm.

Bot

3 fragm.

Vo17 datering 15?

Divers

roodbakkende dakpantegels

Vo20 datering 15B/16a?

Aardewerk

Roodbakkend: 4 fragm.

Bot

1 fragm.

Divers

1 leisteenfragm., 1 houtfragm.

Vo21 datering 18A

Aardewerk

Roodbakkend: 8 fragm.

Witbakkend: 2 fragm.

Faience: 3 fragm.

Steengoed: 3 fragm.

Nederrijns: 1 fragm.

Bot

1 fragm.

Divers

1 pijpenkop gemerkt gekroonde WS, 1 oester, 2 fragm. leisteen, 1 fragm. hout

Vo26 datering 14B/15A

Aardewerk

Steengoed: 1 fragm.

Divers

1 spijker

Vo27 datering 17B/18A

Aardewerk

Roodbakkend: 4 fragm.

Witbakkend: 2 fragm.

Faience: 1 fragm.

Majolica: 1 fragm. van kom

Steengoed: 3 fragm. van mineraalwaterkrui, 3 fragm. indet,

Industrieel wit: 1 fragm.

Bot

2 fragm.

Divers

1 spijker, 1 fragm. van schoenzool, 1 kiezel, 1 pijpensteel

Vo30 datering 16/17A

Aardewerk

Roodbakkend. 4 fragm.

Bot

4 fragm.

Divers

1 natuursteen (groot), 1 loodstrip (glas in lood), 1 fragm. houtskool, 1 fragm. leisteen.

Vo31 datering 17B/18c

Aardewerk

Roodbakkend: 4 fragm.

Steengoed: 2 fragm.

Faience: 1 fragm.

Wezer: 1 fragm.

Divers

1 pijpensteel, 1 pijpenkop gemerkt gekroonde VH, 1 pijpenkop gemerkt II of LL

Vo32 datering 17d/18A

Aardewerk

Roodbakkend: 3 fragm.

Witbakkend: 7 fragm. waaronder kom

Faience: 6 fragm. waaronder zalfpot en borden

Porselein: 1 kopfragm.

Glas

1 fragm. kelkglas

Vo34 datering 17

Divers

1 fragm. leisteen doorboord, 1 munt 17e eeuw

Vo35 datering 17B

Aardewerk

Roodbakkend: 2 fragm. van kachelpot

Witbakkend: 1 fragm. thee- of koffiepote

Faience: 2 bordfragm.

Steengoed: 1 fragm. mineraalwaterkrui

Divers

1 baksteenfragm., 3 pijpenstelen waarvan 1 met radstempel, 1x indet.

Vo35 datering 17d/18A

Aardewerk:

Roodbakkend: 5 fragm.

Witbakkend: 4 fragm.

Faience: 4 fragm.

Steengoed: 2 fragm.

Nederrijns: 2 fragm.

Glas

1 fragm. kelkglas

Bot

2 fragm.

Divers

1 oesterfragm.

Vo37 datering 17B

Aardewerk

1 fragm. faience zalfpotje

Vo38 datering 18A

Aardewerk

1 fragm. Nederrijns

Vo41 datering 17/18

Aardewerk

Roodbakkend: 1 fragm.

Steengoed: 1 fragm.

Vo42 datering 17B

Aardewerk

Roodbakkend: 2 fragm.

Witbakkend: 1 fragm.

Faience: 1 fragm.

Steengoed: 3 fragm.

Glas

6 fragm.

Divers

1 spijker, 3 pijpenstelen, 1 pijpenkop gemerkt IWB, 1

pijpenkop gemerkt posthoorn, 1

pijpenkop gemerkt kruisboog, 1 fragm. leisteen, 6

tegelfragm. roodbakkend.

Vo44 datering 17B/18A

Aardewerk

Roodbakkend: 1 fragm.

Witbakkend: 1 fragm.

Faience: 3 fragm.

Divers

1 fragm. baksteen.

Vo51 datering 17B

Aardewerk

Roodbakkend: 1 fragm.

Witbakkend: 1 fragm.

Faience: 1 fragm.

Majolica: 2 fragm. ?

Porselein: 1 fragm.

Glas

1 fragm.

Bot

1 fragm.

Divers

1 pijpenkop gemerkt gekroonde 13, 1 baksteenfragm.

Vo54 datering 16B/17A

Aardewerk

Roodbakkend: 3 fragm.

Steengoed: 6 fragm.

Glas

1 fragm.

Bot

3 fragm.

Divers

1 pijpenkop gemerkt kruisboog

Vo56 datering 15/16

Aardewerk

Roodbakkend: 8 fragm.

Grijsbakkend: 1 fragm.

Bot

5 fragm.

Divers

2 fragm. hout, 1 coproliet, 3 fragm. leisteen, faience tegelfragm., 1 pijpensteel

Vo57 datering 15

Aardewerk

Roodbakkend: 1 fragm.

Divers

1 pijpensteel (waarschijnlijk verontreiniging)

Vo58 datering 15

Aardewerk

Roodbakkend: 14 fragmenten afkomstig van 1 steelkom

Divers

1 baksteenfragm.

Vo60 datering 18A

Aardewerk

Roodbakkend: 18 fragm.

Witbakkend: 1 fragm.

Faience: 9 fragm. waaronder zalfpot

Steengoed: 1 fragm.

Porselein: 3 fragm.

Industrieel wit: 5 fragm.

Nederrijns: 4 fragm.

Glas

1 fragm. vensterglas

Bot

1 klein fragm.

Divers

2 fragm. leisteen, 1 tegelfragm. roodbakkend

Vo61 datering 17B/18a

Aardewerk

Roodbakkend: 5 fragm.

Witbakkend: 1 fragm.

Faience: 1 fragm.

Vo62, datering 17B

Aardewerk

Roodbakkend: 22 fragm.

Witbakkend: 2 fragm.

Faience: 1 fragm.

Bot

2 fragm.

Divers

3 dakpanfragm. roodbakkend, 1 faientetegelfragm., 1 pijpenkop gemerkt gekroonde WS

Vo64 datering 15-17?

Divers

4 baksteenfragm., 1 fragm. Rijnlands wit?

Vo65 datering 15A

Aardewerk

Roodbakkend: 2 fragm.

Grijsbakkend: 2 fragm.

Bot

2 fragm.

Vo69 datering 18A

Aardewerk

Roodbakkend: 2 fragm.

Steengoed: 2 fragm.

Nederrijns: 1 fragm.

Glas

1 fragm.

Vo70 datering 17B

Aardewerk

Roodbakkend: 2 fragm.

Steengoed: 1 fragm.

Divers

1 pijpensteel met radversiering, 1 oesterschelp

Vo71

Divers

2 baksteenfragm., 1 botfragm.

Vo73 datering 16B/17A

Aardewerk

Roodbakkend: 64 fragm., waaronder bakpan, steelkom, grape

Witbakkend: 24 fragm.

Majolica: 9 fragm.

Steengoed: 3 fragm.

Glas

5 fragm.

Bot

5 fragm.

Divers

1 aardewerken knikker, 1 spijker, 5 fragm. tegel- en dakpan

Vo74 datering 16/18

Aardewerk

Roodbakkend: 11 fragm.

Witbakkend: 2 fragm.

Majolica: 1 zeer klein fragm.

Industrieel wit: 4 fragm.

Porselein: 1 fragm.

Rijnlands: 1 fragm.

Divers

2 aardewerken knikker, 2 pijpenstelen

Vo78 datering 15

Aardewerk

Roodbakkend: 1 fragm.

Vo79 datering 15

Aardewerk

Roodbakkend: 2 fragm. grape

Divers

1x leisteen, 6 kiezels, 1 spijker, 2 puinfragm., 3 daktegelfragm. (rechthoekig), mosselschelpen, houtfragmenten bewerkt en onbewerkt.

Vo80 datering 17B/18A

Aardewerk

Roodbakkend: 9 fragm.

Witbakkend: 1 fragm.

Faience: 5 fragm. waaronder bord met afbeelding van een kasteel

Steengoed: 2 fragm.

Industrieel wit: 1 fragm.

Glas

4 fragm. van flessen

Bot

1 fragm.

Divers

2 fragm. majolicategel polychroom, 1 faiencetegel

Vo81 datering 15/17

Aardewerk

Roodbakkend: 15 fragm., o.a. van kommen en grape

Faience: 1 tegelfragm.

Steengoed: 1 bodemfragm.

Bot

5 fragm.

Divers

1 fragm. leisteen doorboord, 1 fragm. gebrandschilderd glas,

1 fragm. pijp ongemerkt, 1 roodbakkend tegelfragm.

Vo82 datering 16?

Aardewerk

Roodbakkend: 6 fragm.

Witbakkend: 1 fragm.

Steengoed: 1 fragm.

Divers

1 dakpanfragm.

Bijlage 3:

Resultaten van het zadenonderzoek aan monster 2-57 uit de 15^e eeuwse beerput

H. van Haaster en K. Hänninen

GEBRUIKSPANTEN

fruit

Aalbes/Zwarte bes/Kruisbes	5	Ribes spec.
Aardbei	15	Fragaria vesca
Appel, klokhuis	8	Malus domestica, klokhuis
Appel/Peer	16	Malus/Pyrus
Bosbes	5	Vaccinium spec.
Braam	5	Rubus fruticosus
Druif	140	Vitis vinifera
Framboos	10	Rubus idaeus
Gewone vlier	5	Sambucus nigra
Kers	10	Prunus avium/cerasus
Peer, steencellen	5	Pyrus communis, steencellen
Pruim	3	Prunus domestica subsp. domestica
Vijg	1346	Ficus carica
Zoete kers	4	Prunus avium
Zure kers	4	Prunus cerasus

graan/meelleveranciers

Boekweit	10	Fagopyrum esculentum
Gerst?	10	Hordeum vulgare cf.
Graan	xxx	Cerealia

kruiden

Dille	5	Anethum graveolens
Hop	5	Humulus lupulus
Selderij	10	Apium graveolens

olieleveranciers

Hennep	5	Cannabis sativa
Maanzaad	15	Papaver somniferum
Raapzaad	65	Brassica rapa

Tenzij anders vermeld, gaat het om onverkoold materiaal;
V = verkoold, x=weinig, xx=redelijk, xxx=veel materiaal.

WILDE PLANTEN

akkeronkruiden

Akkermelkdistel	5	Sonchus arvensis
Bolderik, fragm.	230	Agrostemma githago, fragm.
Eenjarige hardbloem, vrucht vrucht	5	Scleranthus annuus,
Hennepnetel	9	Galeopsis spec.
Hondspeterselie	5	Aethusa cynapium
Kleine brandnetel	20	Urtica urens
Knopherik, hauw	5	Raphanus raphanistrum, hauw
Korenbloem, fragm.	250	Centaurea cyanus, fragm.
Korensla	25	Arnosieris minima
Perzikkruid	10	Persicaria maculosa
Schapezuring	230	Rumex acetosella
Spurrie	15	Spergula arvensis
Vogelmuur	10	Stellaria media
Witte krodde	5	Thlaspi arvense
Zwaluwtong	5	Fallopia convolvulus
Zwarte nachtschade	75	Solanum nigrum

tredplanten

Gewoon herderstasje	5	Capsella bursapastoris
Varkensgras	15	Polygonum aviculare

planten van ruigten

Beklierde duizendknoop	20	Persicaria lapathifolia
Grote brandnetel	1	Urtica dioica
Kruldistel	5	Carduus crispus
Melganzenvoet	30	Chenopodium album
Muurganzenvoet	10	Chenopodium murale
Reukeloze kamille	5	Tripleurospermum maritimum
Sofiekruid	10	Descurainia sophia
Uitstaande/Spiesmelde	165	Atriplex patula/prostrata
Valse kamille	5	Anthemis cotula
Wilde reseda?	5	Reseda lutea cf.

storings- en natte pionierplanten

Blaartrekkende boterbloem	40	Ranunculus sceleratus
Gewone waterbies	30	Eleocharis palustris
Gewone waternavel	5	Hydrocotyle vulgaris
Goudzuring	5	Rumex maritimus
Vertakte leeuwentand	5	Leontodon autumnalis
Waterpeper	5	Persicaria hydropiper
Zeegroene/Rode ganzenvoet	15	Chenopodium glaucum/rubrum
Zilver schoon	30	Potentilla anserina

water- en oeverplanten

Bitterzoet	5	Solanum dulcamara
Galigaan	5	Cladium mariscus
Heen	25	Bolboschoenus maritimus
Lidsteng	20	Hippuris vulgaris
Mannagras?	5	Glyceria fluitans cf.
Wolfspoot	5	Lycopus europaeus

graslandplanten

Beemdkroon	5	Knautia arvensis
Dagkoekoeksbloem	10	Silene dioica
Echte koekoeksbloem	5	Lychnis flos-cuculi
Knopig doornzaad	5	Torilis nodosa
Knopig doornzaad?	5	Torilis nodosa cf.
Scherpe/Kruipende boterbloem	5	Ranunculus acris/ repens
Schorrenzoutgras	10	Triglochin maritima

heideplanten

Dophei, blad V	15	Erica tetralix, blad V
Dophei, blad	15	Erica tetralix, blad
Heideachtigen?, wortel	1	Ericales cf., wortel
Struikhei, takje V	15	Calluna vulgaris, takje V

niet nader in te delen planten

Beemdgras	5	Poa spec.
Cypergrassenfamilie	5	Cyperaceae
Distel/Vederdistel	5	Carduus/Cirsium
Dravik?	10	Bromus spec. cf.
Gras	5	Poaceae
Gras? V	5	Poaceae cf. V
Pitrus type	5	Juncus effusus type
Rus	1	Juncus spec.
Schermbloemenfamilie	5	Apiaceae

Struisgras	5	Agrostis spec.
Violetje	1	Viola spec.
Zegge	32	Carex spec.
Zomprus type	1	Juncus articulatus type
Zuring	15	Rumex spec.

OVERIGE VONDSTEN

bot, klein	x
hout	x
insecten	x
leiste	x
mossels	xx
poppen	x
puin	xxx
schelpen	xx
stengels	x
visschubben	x
viswervels	xx
watervlo-eieren	x

Bijlage 4:

Resultaten van het pollenonderzoek

H. van Haaster en K. Hänninen

	n	%	(n = aantallen, % = percentages)
GEBRUIKSPLANTEN			
Granen	28	4,2	Cerealia
Kervel	2	0,3	Anthriscus cerefolium
WILDE PLANTEN			
bomen			
Berk	30	4,5	Betula
Beuk	4	0,6	Fagus sylvatica
Den	12	1,8	Pinus
Eik	22	3,3	Quercus
Els	80	12,0	Alnus
Hazelaar	49	7,3	Corylus avellana
Iep	6	0,9	Ulmus
Linde	2	0,3	Tilia
heide en veenplanten			
Assulina	3	0,4	Assulina
Gagel	6	0,9	Myrica gale
Heide-achtigen	79	11,8	Ericales
Meliola	4	0,6	Meliola cf. niessleana
Veenmos	41	6,1	Sphagnum
Zonnedaauw	1	0,1	Drosera
water- en oeverplanten			
Groenwier	170	25,5	Pediastrum
Kleine lisdodde	2	0,3	Typha angustifolia
Moerasvaren type	42	6,3	Dryopteris type
Sieralgen	1	0,1	Desmidiaceae
graslandplanten			
Grassenfamilie	18	2,7	Poaceae
Cypergassenfamilie	6	0,9	Cyperaceae
Smalle weegbree	2	0,3	Plantago lanceolata
Zuring	4	0,6	Rumex
diverse onkruiden			
Alsem	2	0,3	Artemisia
Buisbloemige composieten	6	0,9	Asteraceae tubuliflorae
Ganzenvoetfamilie	32	4,8	Chenopodiaceae
Korenbloem	1	0,1	Centaurea cyanus
Kruisbloemenfamilie	2	0,3	Brassicaceae
Lintbloemige composieten	4	0,6	Asteraceae liguliflorae
Schapezuring	4	0,6	Rumex acetosella
Schermbloemenfamilie	2	0,3	Apiaceae
	667	100,0	

Bijlage 5:

Resultaten van het houtonderzoek

H. van Haaster en K. Hänninen

context	vnr.	S	object	houtsoort	diam.	jaren	stc.	opmerkingen
beerput	79	.	balk	Quercus		26	60	4 .
	79	.	pin	Quercus		.	.	17 .
	80	.	balk	Quercus		18	40	9 .
fundering	19	5	balk	Alnus	15	.	9	.
	22	5	sliet	Alnus	10	15	15	.
	23	4	balk	Quercus		15	40	8sp tweezijdig gerecht
	25	2	sliet	Alnus	11	.	15	.
	39	5	sliet	Betula	15-20	10	15	.
	43	12	sliet	Alnus	12	.	1	.
	45	6	balk	Quercus		12	30	9sp .
	45	.	balk	Alnus	14	?	9s	.
	46	12	balk	Quercus		12	20	8sp tweezijdig gerecht
	46	.	balk	Quercus		13	40	9 .
	47	6	sliet	Alnus	13	?	1	.
	48	14	sliet	Alnus	22	.		.
	49	.	balk	Quercus		12	40	8sp tweezijdig gerecht
	50	6	balk	Alnus	13	?	9	.
	52	12	balk	Quercus		15	30	8sp .
	63	.	plank	Alnus	>11	.	12	11 x 2,5 cm
	?	2	balk	Quercus	18	40	8s	onder S 2; tweezijdig gerecht
beschoeiing	75	.	paal?	Quercus	7	60	1	smalle ringen
	75	.	paal?	Quercus	10	?	8	smalle + bredere ringen
jongere fundering	4	.	paal	Picea/Larix	11	.	1	puntlengte = 35 cm, aantal zijden = 4

Stamcodes

1		hele stam	11		drie- (11b) of vierzijdig (11) gerechte 'balk' uit kwart stam
2		halve stam	12		eenzijdig gerechte 'plank'
3		derde stam	13		radiale 'plank' door hart (kwartiers)
4		kwart stam	14		radiale 'plank' maximaal tot hart
5		radius kleiner dan boog	15		tangentiale 'plank', hart hooguit rakend (h), breedte groter dan radius (dosse)
6		radius gelijk aan boog	16		'plank' hart hooguit rakend (h), breedte maximaal radius
7		radius groter dan boog	17		relatief klein deel uit stam
8		eenzijdig gerechte 'balk'	18		segment van een uitgeholde stam
9		twee- (9bb), drie- (9b) of vierzijdig (9) gerechte 'balk' door het hart van de stam	19		L-profiel
10		twee- (10bb), drie- (10b) tot vierzijdig (10) gerechte 'balk' uit halve stam			

o = onbekend
99 = eigen vorm (zie tekst)

Bijlage 6:

Lenen van de leenkamer van slot Purmerstein

Achter de plaatsnamen zijn de nummers van de lenen vermeld.²⁴³ De lenen die met zekerheid dateren uit de tijd van Willem Eggert zijn onderstreept; dat betreft veertien lenen in dertien verschillende plaatsen. Uiteindelijk groeide de leenkamer uit tot 53 lenen in 36 verschillende plaatsen. De goederen lagen grotendeels in Holland benoorden het IJ in 28 plaatsen, de overige goederen lagen ten zuiden van het IJ.

²⁴³ Het leen in een onbekende plaats te Veespermade is bij Weesp geplaatst.

Lenen ten noorden van het IJ:

Abbekerk (2, 3)
Alkmaar (4)
Beets (5)
Broek in Waterland (6, 7, 8)
Edam (9, 10, 11)
Graft (12)
Grosthuisen (13)
Katwoude (14)
Landsmeer (15, 16)
Marken (18)
Middelie (19)
Monnikendam (20)
Nibbixwoud (22)
Oosthuisen (24, 25)
Oostzaan (26, 27, 28)
Opmeer (29)
Purmerend (30, 31)
Purmer (32, 33, 34, 35, 36, 37, 38)
Schellinkhout (40)
Schermer (41)
Sijbekarspel (42)
Wadwaij (43)
Warder (44, 45)
Watergang (46)
Westerblokker (49)
Wognum (50)
Wormer (51)
Zaandam (52)

Lenen ten zuiden van het IJ:

Aalsmeer (1)
Leimuiden (17)
Muiden (21)
Nieuwer-Amstel (23)
Rietwijk (39)
Weesp (47, 53)
Werkendam (48)

Huis van Hilde

Puikman 3

1901 NN Castricum

info@huisvanhilde.nl

www.huisvanhilde.nl

ISBN 9789492428042

